

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofredacteur:

Suzanne de Lijser

Redactie:

Maartje A.B.
Christoph van den Belt
Dana van Beurden
Kor Bosch
Liesbeth Claes
Wouter Egelmeers
Martijn Eickhoff
Renée van Haperen
Robin Hoeks
Wim de Jong
Jan Kuijs
Lauren Lauret
Thijs de Leeuw
Suzanne de Lijser
Laura Piek
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Youri Verrijt

Eindredactie:

Thijs de Leeuw
Laura Piek

Lay-out:

Maartje A.B.
Laura Piek

Druk:

Publisher Partners

Jaargang 31 (2012), afl. 4

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), W.A.M. Egelmeers (secretaris), dr. J.A.E. Kuijs (penningmeester), C. van den Belt (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw. prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. J. Kok, Mw. prof. dr. M.E. Monteiro, Mw. prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, prof. dr. P. Stephenson, Mw. prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2011) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2012: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2012

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Geertje Mak

Lichaamsgeschiedenis tussen discoursen en praktijken 219

Louis van den Hengel

Het infame lichaam van de gladiator 233

Karine van 't Land

Uit zulke smerige materialen!

Mannelijkheid en vrouwelijkheid in laatmiddeleeuwse
medische theorieën over de vorming van het embryo 240

Nynke van den Boomen

Onwetend, onwelwillend en ongezonder?

Rooms-katholicisme en gezondheid in Nederland vanaf 1870 249

Saskia Bultman

'Gelaatskleur: bleek'

Het fabriceren van het 'gedegenereerde' meisjeslichaam 259

Anneke Smelik

Een knipoog van de cyborg 267

Vaste rubrieken:

Leermeesters in de geschiedenis

Theo Engelen 275

Boeken Top 5

Stefaan Marteel 278

Alumnus 281

Uit de Ivoren Toren 283

Recensies 289

Redactioneel

Van de totstandkoming van een embryo tot ziekte en overlijden. Van de receptie van gladiatoren, naar lichamelijke keuring in de negentiende en twintigste eeuw, tot een blik in de toekomst, waarin mens en machine steeds verder versmelten. De redactie van *Ex Tempore* heeft ernaar gestreefd om onderzoek naar verschillende facetten van het menselijk lichaam in verschillende periodes bijeen te brengen in dit themanummer. Auteurs met uiteenlopende wetenschappelijke achtergronden en expertises zullen in hun bijdragen het menselijk lichaam problematiseren en historiseren.

In het inleidend artikel plaatst Geertje Mak de andere bijdragen aan dit themanummer, die van Louis van den Hengel, Karine van 't Land, Nynke van den Boomen, Saskia Bultman en Anneke Smelik, in het kader van de grote ontwikkelingen in het (lichaam)historisch onderzoek. Naast het leggen van onderlinge verbanden tussen deze bijdragen, laat Mak op basis van haar eigen onderzoekspraktijk zien hoe zij medische gevalsbeschrijvingen van hermafrodieten uit de negentiende eeuw in haar nieuwe boek *Doubting Sex* heeft benaderd en wat dat opleverde.

Naast de themabijdragen bevat dit nummer de gebruikelijke rubrieken. Theo Engelen vertelt over zijn leermeesters Toon Janssen en Ad van der Woude. Tot de favoriete boeken van Stefaan Marteel behoort het werk van François Furet. De alumnus-rubriek heeft een andere invulling gekregen: de invloed van de studie Geschiedenis op de carrière van de alumnus staat centraal. In dit nummer blikt Sophie Molema terug op haar studietijd in Nijmegen. In de Ivoren Toren wordt verslag gedaan van de onderzoeksactiviteiten van medewerkers van de afdeling geschiedenis en stellen drie nieuwe promovendi zich voor. Tot slot recenseren Suzanne van de Liefvoort en Anne Huijbers ieder een boek van Nijmeegse hand.

Onlosmakelijk verbonden met dit themanummer is het congres getiteld 'Het Menselijk Lichaam', dat Ex Tempore in samenwerking met Geschiedenis Studenten Vereniging (GSV) Excalibur op 30 januari 2013 organiseert in het Anatomisch Museum Nijmegen. Sprekers voor dit congres zijn onder andere Geertje Mak en Jan Willem Brouwer. Workshops worden verzorgd door Saskia Bultman en Karine van 't Land. Met dit nummer is een brief meegezonden, die hierover meer informatie bevat.

Wij wensen u veel leesplezier en alle goeds voor het nieuwe jaar.

De redactie

Geertje Mak is de auteur van *Doubting Sex* (2012) en publiceerde tientallen artikelen in diverse (inter)nationale tijdschriften over de geschiedenis van gender, seksualiteit en diversiteit. Momenteel werkt zij bij het Instituut voor Genderstudies en de Afdeling Geschiedenis van de RU aan het project *Fabricating Identities*.

Lichaamsgeschiedenis tussen discoursen en praktijken

Actualiteit

Er bestaat in onze cultuur een lange, diep verankerde wetenschappelijke traditie van biologisch determinisme, waarin verschillen tussen mensen vanuit biologische verschillen worden verklaard. Zo werden in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw de superioriteit van mannen over vrouwen, Europeanen over andere volken, hogere klassen over lagere klassen biologisch verklaard en vastgelegd. Na de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatie, de tweede feministische golf, de anti-psychiatrie, patiëntenbewegingen en de emancipatiestrijd van homo's en lesbo's raakten dit soort verklaringen taboe. Als wetenschappers het al waagden biologische verklaringen aan te dragen voor crimineel gedrag zoals Buikhuisen dat in de jaren zeventig deed, of, zoals Dick Swaab in de jaren tachtig, voor homoseksuele identiteit, of voor lagere intelligentie van zwarten (*The bell curve*) was het huis te klein.¹

Dat taboe lijkt er inmiddels bijna helemaal af te zijn. De laatste tien jaar duiken biologische verklaringen voor verschillen in menselijk gedrag weer geregeld op in de wetenschap en genieten zij een grote populariteit onder het lekenpubliek. Goede voorbeelden daarvan zijn de ineens sterk in zwang geraakte neurobiologische theorieën die verschillen tussen mannen en vrouwen, hun seksualiteit, homo- en heteroseksualiteit en transseksualiteit via onderzoek naar hersenen of genetische ontwikkelingen proberen te verklaren. Dick Swaab met *Wij zijn ons brein* is daarvan op dit moment de belangrijkste Nederlandse

¹ Zie o.a.: <http://www.vanmaanen.org/hans/artikelen/buikhuisen.pdf> (geraadpleegd 28-09-2012); *The bell curve* is de studie van Herrnstein en Murray naar intelligentie. Volgens hen was intelligentie grotendeels aangeboren en niet het gevolg van sociaal-economische omstandigheden. Vooral de passages over ras en intelligentie werden fel bestreden. Zie voor de discussie Stephen Jay Gould, *The mismeasure of man. Revised and expanded edition* (New York 1996).

proponent.² Ook neurologische of genetische verklaringen voor alcoholisme, verslaving, of crimineel gedrag doen opnieuw opgeld, getuige bijvoorbeeld de rehabilitatie van Buikhuisen in 2010. Met genetica krijgt deze belangstelling soms ook een historische dimensie, bijvoorbeeld in onderzoek naar DNA van archeologische vondsten van menselijke resten, of bij het laten uitzoeken van je genetische ‘voorouders’.³

Deze achtergrond maakt dit nummer van *Ex Tempore* over de geschiedenis van het menselijk lichaam bijzonder actueel. Het laat zien hoe historici verklaringen voor verschillen tussen mensen op basis van alleen het lichaam op zeer uiteenlopende manieren in twijfel weten te trekken. Door het lichaam te *historiseren* – de veranderlijkheid ervan te laten zien – kunnen historici immers heel goed bezwaren inbrengen tegen allerlei vormen van biologisch determinisme.

In dit artikel zal ik eerst een historiografische schets geven van lichaams-historisch onderzoek. Met die schets pretendeer ik geenszins uitputtend te zijn, maar ik hoop een aantal lijnen in de historiografie te kunnen aangeven en illustreren met interessant onderzoek. In dat kader zal ik ook de artikelen die in dit nummer verschijnen introduceren. In het tweede deel van dit artikel sluit ik aan bij wat ik zie als de meest recente ontwikkelingen in het lichaamshistorisch onderzoek, geïnspireerd door de sterk in opkomst zijnde *science and technology studies*, waarbij lichaamspraktijken de focus van onderzoek vormen. Daar licht ik ook toe hoe ik de medische gevalsbeschrijvingen van hermafrodieten uit de negentiende eeuw in mijn nieuwe boek *Doubting Sex* heb benaderd en wat dat opleverde.

Historiografie

Juist omdat we in onze cultuur geneigd zijn om de natuur, biologie, of het lichaam als vaststaand gegeven te beschouwen, is lichaamsgeschiedenis op het eerste gezicht een *contradictio in terminis*. Immers, geschiedenis bestudeert per definitie veranderingen door de tijd, terwijl het lichaam als natuurlijk gegeven zo ongeveer het enige aspect van het menselijk bestaan lijkt dat door de eeuwen heen hetzelfde blijft. Het lichaam is onder Nederlandse historici dan ook lange tijd – tot en met de jaren zestig van de vorige eeuw – vrijwel onbesproken terrein geweest. Het kwam hooguit aan de orde wanneer de vooruitgang in de geneeskunde door de eeuwen heen werd besproken. Met de opkomst van nieuwe

² Zie voor een historisch overzicht van dit denken en een zeer kritische evaluatie van alle studies die hierover sinds de jaren 1960 verschenen: Rebecca M. Jordan-Young, *Brain Storm. The flaws in the Science of Sex Differences* (Cambridge 2010).

³ Zie voor een zeer kritische beschouwing van de wijze waarop tegenwoordig soms een (lichamelijk) beeld wordt gereconstrueerd op basis van het DNA van menselijke resten bijvoorbeeld: Amade M'Charek, 'Fragile differences, relational effects: Stories about the materiality of race and sex', *European Journal of Women's Studies* 17 (2012) 307-322.

benaderingen in de geschiedschrijving, bijvoorbeeld in de *Annales* school of de op antropologie geënte mentaliteitsgeschiedenis ontstond er historische belangstelling voor lichaamsgerelateerde thema's - zoals geboorte, gezondheid, ziekte, voeding, seksualiteit en sterfte. Allerlei emancipatiebewegingen, van met name vrouwen, zwarten en homo & lesbo's, liepen in de jaren zeventig en tachtig juist met een grote boog om het lichaam heen, omdat het zo sterk geassocieerd werd met (onwenselijk geachte) biologische verklaringen voor verschillen tussen mensen. Pas in de jaren 1990 ontstond er onder historici uit die hoek belangstelling voor het eerder als 'a-historisch' weggezette lichaam.

Inmiddels is het lichaam moeilijk weg te denken uit historisch onderzoek. Je zou het veld allereerst ruwweg in twee verschillende benaderingen kunnen opdelen. Ten eerste onderzoek waarin de concrete impact van culturele, sociale en economische factoren op lichamen (ziekte, gezondheid, vruchtbaarheid) wordt aangetoond. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de ongelijke distributie van voedsel over verschillende bevolkingsgroepen en de gevolgen daarvan voor ziekte en sterfte, de training van lichamen (of het ontbreken daarvan), de impact van mode op lichaamsontwikkeling (korsetten), de ontwikkeling en toepassing van geneeskundige inzichten, enzovoorts. In de tweede plaats onderzoek waarbij de beelden, ideeën en concepten over lichamen in bijvoorbeeld kunst, wetenschap, sport, en cultuur worden onderzocht, en de invloed daarvan op cultuur en samenleving. Naast prachtige cultuurhistorische studies over de verbeelding van lichamen - zie bijvoorbeeld het proefschrift van één van de auteurs in deze bundel Louis van den Hengel, over het imago van Romeinse keizers - hebben wetenschapshistorische studies hierin een belangrijk aandeel. Deze twee, met name de sociaalhistorische en wetenschapshistorische benaderingen, komen vaak samen in misschien wel het grootste en belangrijkste terrein van de lichaamsgeschiedenis, namelijk daar waar het de geschiedenis van de relatie tussen lichamen en identiteiten betreft. Hoe zijn mensen op grond van lichamelijke verschillen ingedeeld in identiteitscategorieën zoals ras, (homo)seksualiteit, gender, (in)validiteit, krankzinnigheid, en dergelijke? Onderzoek naar wetenschappelijke en culturele discoursen over sekse, seksualiteit, ras, en lichamelijke afwijkingen en analyses van de daadwerkelijke sociale positie, levensomstandigheden of persoonlijke beleving van bijvoorbeeld vrouwen, hoeren, slaven, gekoloniseerden, homo's of tentoongestelde rariteiten kunnen elkaar hier aanvullen. Juist dit gebied kan een kritische functie hebben ten opzichte van de recente heropleving van biologisch-deterministische theorieën over menselijke verschillen. Immers, wanneer vrouwelijkheid in de loop der eeuwen sterk van inhoud is veranderd, hoe kan 'vrouwelijk' gedrag dan ooit bepaald worden door een onderdeelje in ons brein?

Onderzoek naar daadwerkelijke veranderingen aan lichamen in de geschiedenis en onderzoek naar historisch veranderende discoursen over het lichaam sluiten elkaar geenszins uit. Sterker nog, veel onderzoek stelt juist de wisselwerking centraal tussen opvattingen of discoursen enerzijds en daadwer-

kelijke sociaaleconomische of demografische gevolgen anderzijds. Maar beide benaderingen kunnen ook kritisch tegenover elkaar komen te staan. Cultuurhistorisch onderzoek naar veranderende concepten en belevingen van bijvoorbeeld 'gezondheid' *historiseert* de inhoud en betekenis van dit begrip, waar kwantitatieve metingen van het peil van gezondheid door de eeuwen heen dit begrip noodzakelijkerwijs vast moeten definiëren (meestal vanuit een hedendaags perspectief). Omgekeerd kunnen historici, die zich concreet bezighouden met factoren die de gezondheid van mensen beïnvloeden, aan cultuurhistorici vragen in hoeverre woorden, definities of idealen wel goede representaties zijn van de historische werkelijkheid. Zo laat Theo Engelen in zijn onderzoek zien hoe in het (historisch) bewustzijn van mensen de seksuele revolutie in de jaren zestig begon, terwijl in de historische *werkelijkheid* een belangrijk onderdeel van de seksuele revolutie (lager kindertal) al veel eerder plaatsvond.⁴

Lichamen beïnvloed door sociaal-culturele context

Het eerste terrein, dat van de *daadwerkelijk* historisch veranderlijke lichamen, sluit deels nauw aan bij de *Annales* school en richt zich op de manier waarop lichamelijke aspecten van het menselijke leven (seksualiteit, voeding, geboorte, ziekte, sterfte) aan historisch veranderlijke patronen onderhevig zijn. Het zijn thema's die in de eerste plaats door sociaaleconomische en/of demografische historici worden aangekaart en onderzocht. In eerste instantie kun je dan denken aan de manier waarop materiële voorwaarden, sociale verhoudingen, culturele patronen of politiek beleid in grote lijnen van invloed zijn op zaken als levensduur, huwelijksleeftijd, kindertal, het ontstaan van epidemieën of geboortegolven. Historisch (langzaam) veranderende omstandigheden kunnen dus 'het lichaam' van mensen sterk beïnvloeden. Sociaal demografisch historica Angélique Janssens bijvoorbeeld probeert de gendering van sterfjepatronen in kaart te brengen en te verklaren.⁵ Maar ook in het grootscheepse Nijmeegse onderzoeksprogramma LIFE waaraan onder meer Jan Kok en Hilde Bras meewerken worden sociale en culturele verschillen en veranderingen in verband gebracht met zaken die direct op lichamen van invloed zijn, zoals op huwelijkspatronen en gezinsgrootte. Zulk onderzoek laat zien hoe ook opvattingen, sociale verhoudingen of cultureel dominante denkbeelden direct op het lichaam van invloed kunnen zijn. In die traditie kan ook het nieuwe onderzoek dat Nynke van den Boomen in dit nummer presenteert geplaatst worden. Zij wil in haar promotieonderzoek de invloed van religie op de levensduur analy-

⁴ Theo Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009) 90.

⁵ Angélique Janssens, Maaïke Messelink and Ariana Need, 'Faulty Genes or Faulty Parents? Gender, Family and Survival in Early and Late Childhood in the Netherlands, 1860-1900', *The History of the Family. An International Quarterly* 15 (2010) 91-108.

seren: in Nederland blijkt de gezondheid en levensduur van mensen uit streken met overwegend katholieken beduidend minder dan in regio's waar protestanten in de meerderheid zijn. Dit patroon valt tussen 1870 tot ruim halverwege de twintigste eeuw waar te nemen. Maar het blijkt dat er op microniveau helemaal geen verschil tussen religies te zien is in (kinder)sterfte. Bovendien is er geen doorslaggevende inhoudelijke verklaring voor de relatie tussen katholicisme en verhoogde sterftekansen. Hoe precies regio, religie en levensverwachting dan wel verknoopt zijn, hoopt zij in haar dissertatie verder uit te zoeken.

Een tweede manier waarop historische invloeden op concrete lichamen wordt onderzocht, is uiteraard via onderzoek naar medische ontwikkelingen. Het functioneren van de geneeskunde en aanverwante zaken zoals volksgezondheidsbeleid – of het disfunctioneren ervan – heeft uiteraard hele concrete gevolgen gehad voor de gezondheid en sterfte van mensen in het verleden.⁶

Culturele representaties van het lichaam

Maar onderzoek naar de geschiedenis van de geneeskunde en naar andere lichaamswetenschappen zoals fysische antropologie beperkt zich zeker niet altijd alleen tot de gevolgen voor gezondheid en sterfte. De conceptualisering van lichamen, de gendering van kennis over het lichaam, de politieke disciplineren van hele bevolkingsgroepen in naam van hygiëne en gezondheid, het experimenteren op lichamen van armen, publieke vrouwen en zwarten, de vele 'zijwegen' van historisch onderzoek naar medische vooruitgang stellen ook de nodige vraagtekens bij dat idee van 'vooruitgang'.⁷

In dit nummer presenteert Karine van 't Land bijvoorbeeld een onderzoek naar middeleeuwse medische teksten over conceptie en embryologie. De grote spanning tussen een patriarchaal geordende samenleving, waar erfopvolging via de mannelijke lijn verliep, en de grote rol die vrouwenlichamen hadden in de daadwerkelijke voortplanting, maakte dat middeleeuwers bijzonder veel belangstelling hadden juist voor het proces van conceptie en embryonale groei.

⁶ Zie bijvoorbeeld: W.F. Bynum, *Science and the Practice of Medicine in the Nineteenth Century* (Cambridge, New York and Melbourne 1994); Evelyn Ackerman, *Health Care in the Parisian Countryside, 1800-1914* (New Brunswick and London 1990); Edward Shorter, *Bedside Manners. The Troubled History of Doctors and Patients*. (New York 1985).

⁷ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic* (London and New York 2003); Terri Kapsalis, *Public Privates. Performing Gynecology from Both Ends of the Speculum* (Durham and London 1997); Ornella Moscucci, *The Science of Woman. Gynaecology and Gender in England, 1800-1929* (Cambridge, New York, 1990); Martin S. Pernick, *A Calculus of Suffering. Pain, professionalism, and anesthesia in nineteenth-century America* (New York 1985); Lidy Schoon, *De gynaecologie als belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie 1840-1920* (Zutphen 1995); Harriet Washington, *Medical apartheid. The dark history of medical experimentation on Black Americans from colonial times to the present* (New York 2006).

In deze vormen van medische geschiedenis gaat het er niet meer om vast te stellen hoe 'goed' of effectief de geneeskunde op een zeker moment in de tijd was, maar om inzicht te krijgen in percepties van het lichaam die onze hedendaagse voorstelling ervan in een nieuw daglicht kunnen plaatsen. Veel van het onderzoek dat in dit nummer wordt gepresenteerd, valt onder het terrein van de veranderende beeldvorming over en betekenissen van lichamen. Anneke Smelik buigt zich in dit nummer over de historisch veranderende verbeelding van de relatie tussen mensen en machines in bijvoorbeeld *science fiction*. Zij laat zien dat er de laatste decennia een kentering heeft plaatsgevonden van een 'hardware robot' naar een 'software' of zelfs 'wetware' variant, die meer organisch met het lichaam verbonden is, vloeiender en minder eenduidig gegenderd. Louis van den Hengel bespreekt de discrepantie in de Romeinse Oudheid tussen de immense populariteit van het amfitheater en de gladiatorenspelen enerzijds, en het stigma van de *infamia* dat op de gladiator rustte anderzijds. Hij laat zien dat het mannenlichaam dat zich zo aan het publiek tentoonstelde en dat vanwege associaties met ongebreidelde seksuele lust als 'vrouwelijk' werd gezien, op gelijke voet stond met het infame lichaam van de prostituee. Maar hoe zat het dan met de toeschouwer die zich daaraan verlustigde?

Lichaam en identiteit

Een belangrijk thema van lichaamsgeschiedenis is de historisch veranderende relatie tussen lichaam en identiteit; hierin worden beide hierboven genoemde benaderingen gebruikt, soms in goede harmonie maar soms ook in meer conflicterende benaderingen. Het thema komt sterk voort uit waar ik deze inleiding mee opende: de tendens in onze cultuur om identiteiten in lichamen of 'de natuur' te verankeren. Het gaat dan met name om lichaamsgerelateerde identiteiten zoals gender, ras, seksualiteit, krankzinnigheid, criminaliteit, of invaliditeit. Historisch onderzoek op die gebieden werd en wordt dan ook vaak ingezet als argument tegen biologisch determinisme. Een goed voorbeeld van de plaats van het lichaam daarbij in de historiografie biedt gendergeschiedenis.

In de jaren zeventig en tachtig keerde het feminisme zich fel tegen biologische verklaringen voor verschillen tussen man en vrouw. Over het algemeen richtte de discipline vrouwenstudies zich niet zozeer op het ontkrachten van biologische theorieën, maar op het aantonen van de mate waarin die theorieën voorbij gingen aan de aantoonbare geconstrueerdheid van verschillen tussen mannen en vrouwen. Tussen verschillende bevolkingsgroepen in Nederland, tussen verschillende culturen over de hele wereld, en – voor historici het meest belangrijk – door de tijd heen bestonden er immers volkomen verschillende ideeën over de rol en identiteit van mannen en vrouwen. Hoe kon iets ooit biologisch vastliggen als het zo sterk verschilde per context? Vrouwenstudies ging zich, met andere woorden, richten op *gender*, op de culturele, sociale en indivi-

duale constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Over het lichaam ging het 'even' niet.

Daaraan kwam met een schok een einde toen er ineens rond 1990 verschillende studies uitkwamen waarin overtuigend het belang van lichaamsgeschiedenis werd aangetoond. Claudia Honegger schreef een prachtig boek *Die Ordnung der Geschlechter*, waarin ze liet zien hoe de vroege antropologie (toen nog een algemene term voor 'menskunde', waarin werd gepoogd verschillen tussen mensen te verklaren) rond 1800 medische verklaringen was begonnen te zoeken voor de verschillende positie van vrouwen en mannen in de samenleving.⁸ Londa Schiebinger publiceerde een beroemd artikel over de opvallende desinteresse van medici in verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke skeletten tot halverwege de achttiende eeuw. Samen met Thomas Laqueur, die met zijn *Making Sex* internationaal doorbrak, betoogde zij dat een grote omslag in het medisch denken over sekse verband hield met de grote politieke omwentelingen die door de Verlichting en de Franse Revolutie teweeg waren gebracht. Zij lieten zien (en ook Honeggers boek wijst hierop) dat het natuurrechtdenken impliceerde dat ook vrouwen en zwarten gelijk zouden moeten zijn voor de wet. Om dit 'gevaar' te bezweren, raakte men ineens hevig geïnteresseerd in de 'natuurlijke' verschillen tussen vrouwen en mannen, Europeanen en andere rassen.⁹

Uit de studies van Laqueur, Schiebinger en Honegger werden verschillende lessen getrokken. Ten eerste: biologische verklaringen voor verschillen tussen mensen waren niet van alle tijden, maar eigenlijk pas echt belangrijk vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Ten tweede: lichamen waren niet altijd en overal 'hetzelfde': in een andere context en met andere interpretaties kon hetzelfde lichaam iets totaal anders betekenen. Deze beide conclusies maakten lichamen ineens weer heel relevant voor het vak gendergeschiedenis. Genoemde geschiedenissen richtten zich sterk op het wetenschappelijk vertoog over lichamen, en legden de soms alleen impliciet aanwezige definities, assumpties, concepten en overtuigingen binnen die vertogen bloot. Vergelijkbare ontwikkelingen zijn te vinden bij de geschiedenis van etniciteit en ras, van ziekte en misvorming, (homo)seksualiteit, krankzinnigheid, en dergelijke: terwijl men zich aanvankelijk vooral op de sociaal-culturele processen van labeling, discriminatie en uitsluiting richtte en het lichaam bijna een taboeonder-

⁸ Claudia Honegger, *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaften von Menschen und das Weib 1750-1850* (Frankfurt 1991).

⁹ Thomas Laqueur, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge 1990); Londa Schiebinger, *Nature's Body: Gender in the Making of Modern Science* (Boston 1993). Zie voor andere boeken waarin sekse gehistoriseerd wordt: Moscucci 1990; Roberta McGrath, *Seeing her Sex. Medical Archives and the Female Body* (Manchester 2002); Katharine Park, *Secrets of women. Gender, generation, and the origins of human dissection* (New York 2006).

werp was, begon men langzamerhand het terrein van de medisch-biologische kennis over lichamen zelf te historiseren.¹⁰

Op de achtergrond van deze studies is onmiskenbaar het werk van Michel Foucault te herkennen. Als wetenschapshistoricus hield hij zich bezig met discoursen over bijvoorbeeld waanzin, geneeskunde, criminaliteit en seksualiteit. Eén van zijn belangrijkste theses is dat veel van deze zaken pas vanaf het einde van de achttiende eeuw gemedicaliseerd of gebiologiseerd werden, en zo in specifieke lichamen en identiteiten werden verankerd. Heel precies volgt hij daarbij de wijze waarop wetenschappen in hun eigen tijd zaken ordenen en conceptualiseren. Toch is zijn werk niet alleen op tekstuele discoursen gericht; voor hem zijn discoursen onlosmakelijk verbonden met instituties, praktijken en routines. Hij beschrijft hoe gebouwen zijn ingericht (en welke achterliggende logica daarbij hoort) of hoe medische en psychiatrische praktijken en routines eruit zien, en hoe discoursen in dit soort praktische en materiële omstandigheden gegrond zijn. Weliswaar doet hij dat vooral aan de hand van ideaaltypische beschrijvingen en voorschriften (en dus niet op basis van onderzoek naar hoe het in de praktijk werkte), maar hij geeft daarmee wel een aanzet tot studie naar de materiële, praktische basis van diverse discoursen. De laatste tijd krijgt juist die praktische kant onder historici meer aandacht.¹¹

¹⁰ Zie voor ras: Gould 1996; George W. Jr. Stocking (ed.), *Bones, bodies, behaviour. Essays on biological anthropology* (Madison 1998); Nancy Stepan, *The idea of race in science: Great Britain, 1800-1960* (London 1982); Bronwen Douglas and Chris Ballard (eds.) *Foreign bodies: Oceania and the science of race 1750-1940* (Canberra 2008); Ricardo Roque, *Headhunting and colonialism: Anthropology and the circulation of human skulls in the Portuguese empire, 1870-1930* (Basingstoke 2010). Zie voor Nederlands onderzoek ook het op handen zijnde proefschrift van Fenneke Sysling over fysische antropologie in Nederlands Indië. Zie voor freaks: Rosemary Garland Thomson (ed.), *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body* (New York and London 1996); Nadja Durbach, *Spectacle of Deformity. Freak Shows and Modern British Culture* (Berkeley, Los Angeles and London 2010); Lorraine Daston and Katharine Park, *Wonders and the order of nature, 1150-1750* (Cambridge 1998). Zie voor seksualiteit o.a. Roy Porter and Lesley Hall, *The Facts of Life. The Creation of Sexual Knowledge in Britain, 1650-1950* (New Haven and London 1995); Harry Oosterhuis, *Stepchildren of nature. Krafft-Ebing, psychiatry and the making of sexual identity* (Chicago 2000). Over klasse o.a. Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel en Kaat Wils (eds.), *Degeneratie in België, 1860-1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003).

¹¹ Foucault lees je het best in het Engels of Frans natuurlijk, de meeste Nederlandse vertalingen doen erg hoogdravend aan, vandaar hier een aantal van zijn werken in het Engels. Michel Foucault, *The will to knowledge. The history of sexuality, vol. 1* (New York 1978); Michel Foucault, *The Birth of the Clinic* (London and New York 2003); Michel Foucault, *History of Madness* (London and New York 2006); Michel Foucault, *Discipline and punish. The birth of the prison* (New York 1995).

Deze historici onderzochten bijvoorbeeld de wijze waarop een Duitse achttiende-eeuwse arts zijn vrouwelijke patiënten behandelde (Duden), of hoe vrouwenlichamen in de volksmond betekenis kregen (Gowing), of hoe ze door medici in beeld werden gebracht (Mc Grath), hoe men leerde onderscheid te maken tussen vele soorten piepen, zagen, rochelen en hoesten van longpatiënten (Lachmund) of hoe moderne geneeskunde op het platteland in Frankrijk werd ontvangen (Ackerman).¹² Deze studies zitten het lichaam als het ware veel meer op de huid – het gaat niet langer alleen om theoretische verhandelingen, maar om lichamen die in allerlei situaties tevoorschijn komen: bij het zakkenrollen op de markt, bij het aderlaten, het omgaan met honger en misoogst of het verloop van een consult bij de dokter.

Deze stroming sluit aan bij de al veel langer bestaande benadering in wetenschapsstudies, de zogenaamde *Science and Technology Studies (STS)*, waarin heel nauwkeurig wordt onderzocht met wat voor soort technieken, materiële voorwaarden, praktijken en routines er kennis wordt geproduceerd. Men zegt niet langer: deze kennis is objectief of subjectief, maar probeert vast te stellen onder welke omstandigheden kennis wordt geproduceerd. Kennis is niet langer absoluut, maar de inhoud ervan is verbonden met die precieze context van zijn productie. Bruno Latours studies naar onder andere Louis Pasteur en laboratoriumpraktijken en Stevin Shapin en Simon Schaffers befaamde analyse van het ontstaan van het experiment als norm in de wetenschap zijn prominente voorbeelden van deze nieuwe benadering.¹³ Recent verschenen prachtige studies in dit veld, onder meer die van Katherine Park naar de geschiedenis van de anatomie, waarin ineens middeleeuwse nonnen het voortouw bleken te nemen en twee bundels onder redactie van Lorraine Daston over achtereenvolgens de geschiedenis van objectiviteit en van observatie.¹⁴ De Nederlandse onderzoeker van internationaal allooi Annemarie Mol – die dit jaar de Spinoza-prijs in de wacht sleepte – gebruikte deze inzichten voor haar (niet historische) onderzoek naar het lichaam. Zij liet in haar boek *The body multiple* op basis van zo'n benadering heel mooi zien dat een lichaam zoals het zich aandient in een modern

¹² Ackerman 1990; Barbara Duden, *Geschichte unter der Haut. Ein Eisenacher Arzt und Seine Patientinnen um 1730* (Stuttgart 1987); Barbara Duden, *The Woman Beneath the Skin. A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany* (Cambridge and London 1991); McGrath 2002; Laura Gowing, *Common Bodies. Women, Touch, and Power in Seventeenth-Century England* (New Haven and London 2003); Jens Lachmund, *Der abgehorchte Körper. Zur historischen Soziologie der medizinischen Untersuchung* (Opladen 1997).

¹³ Bruno Latour and Steve Woolgar, *Laboratory life. The construction of scientific facts* (Princeton 1979); Bruno Latour, Alan Sheridan, John Law, *The Pasteurization of France* (Cambridge MA 1988); Steven Shapin and Simon Schaffer, *Leviathan and the air-pump. Hobbes, Boyle, and the experimental life* (Princeton 1985).

¹⁴ Park 2006; Lorraine Daston and Peter Galison, *Objectivity* (New York 2010); Lorraine Daston and Elizabeth Lunbeck, *Histories of scientific observation* (Chicago 2011).

Nederlands ziekenhuis eigenlijk geen eenheid is, maar telkens een andere gedaante aanneemt: dan weer als röntgenfoto, dan weer als een uitspraak van een patiënt, dan weer als een stuk weefsel onder de microscoop.¹⁵

In dit nummer geeft Saskia Bultman een gedetailleerd voorbeeld van de wijze waarop zo'n aanpak ook in historisch onderzoek naar het lichaam nieuwe inzichten kan opleveren. Door in te zoomen op de praktijken waarmee lichamen van meisjes uit heropvoedingsgestichten werden opgemeten, laat zij zien dat een lichaam zich niet zomaar vanzelfsprekend aandient, maar 'gelezen' wordt met behulp van een heel arsenaal aan technieken. Elk van de metingen houdt bovendien verband met in de wetenschap ontwikkelde ideeën over de manier waarop 'degeneratie' in lichamen herkend kon worden. Een simpel ogende indeling van de meisjes in diegenen met of zonder een 'abnormalen aanleg' borg dus een heel arsenaal aan theorieën, kenmerken, praktijken en technieken in zich.

Doubting Sex¹⁶

Mensen met een lichaam waarvan het geslacht betwijfeld wordt, hebben altijd al sterk de belangstelling getrokken. Tot aan ongeveer 1900 werden zij algemeen aangeduid als 'hermafrodieten'. Begin twintigste eeuw werd in medische kringen daarna de term 'interseksueel' geïntroduceerd en al gauw meer gangbaar; op dit moment spreekt men van DSD oftewel *disorder of sexual development*. In de geschiedenis van het medische denken over sekse spelen hermafrodieten vaak een cruciale rol: onder meer Foucault, Laqueur en verschillende genderhistorici hebben aan de hand van het denken over hermafrodieten geprobeerd het denken over sekse in historisch perspectief te plaatsen.¹⁷ Een cruciale scheidslijn wordt meestal ergens rond 1800 getrokken: voor die tijd zouden hermafrodieten gelden als een soort overgang tussen man en vrouw en daarmee bevestigen dat mannen en vrouwen eigenlijk niet wezenlijk anders zijn; ze verschillen alleen gradueel. De man geldt dan als de verder en beter ontwikkelde versie

¹⁵ Annemarie Mol, *The Body Multiple. Ontology in Medical Practice* (Durham and London 2002).

¹⁶ De rest van dit artikel is gebaseerd op: Geertje Mak, *Doubting Sex. Inscriptions, Bodies and Selves in nineteenth century hermaphrodite case histories* (Manchester 2012).

¹⁷ Zie voor de geschiedenis van hermafroditisme o.a.: Julia Epstein, *Altered Conditions. Disease, Medicine, and Storytelling* (New York and London 1995); Bernice Hausman, *Changing Sex. Transsexualism, technology and the idea of gender* (Durham 1995); Alice Dreger, *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex* (Cambridge and London 1998); Elizabeth Reis, *Bodies in Doubt. An American History of Intersex* (Baltimore 2009); Herculine Barbin, *Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite*, (Introduced by Michel Foucault) (New York 1980); R. Gilbert, *Early Modern Hermaphrodites. Sex and Other Stories* (Basingstoke and New York 2002).

van de vrouw. Overigens wordt dit idee van een overheersend *one sex system* ook sterk aangevochten.¹⁸

Na 1800 zou men definitief uitgaan van een scherp, essentieel onderscheid tussen mannen en vrouwen, vanwege hun verschillende functie in de voortplanting. Theoretisch 'konden' hermafrodieten niet meer, en spraken wetenschappers officieel alleen nog van 'pseudo-hermafrodieten': mensen met een verwarrend geslacht, waarvan uiteindelijk toch een 'waar' geslacht vast te stellen zou moeten zijn. Alice Dreger werkte dit model nog verder uit door in haar pioniersstudie naar laat negentiende-eeuwse medische casussen van hermafroditisme in Engeland en Frankrijk te laten zien dat in de loop van de negentiende eeuw het criterium voor een 'echte' hermafrodiet steeds scherper werd gedefinieerd. Volgens haar werd er vanaf 1870 eigenlijk niemand meer als zodanig aangemerkt.¹⁹

Vertrekpunt voor mijn studie naar Duitse, Nederlandse, Franse en Engelse medische gevalsbeschrijvingen van hermafrodieten in de negentiende eeuw was de vraag: *hoe* begon men eigenlijk aan iemands sekse te twijfelen? *Wanneer* gebeurde dat? Bij de geboorte, tijdens de puberteit, bij de eerste seksuele contacten? En *waar*? Riep iemands verschijning op straat vragen op? Of gebeurde het tijdens een afspraak bij de dokter omdat de menstruatie uitbleef? Of als meisjes of jongens in één bed moesten slapen en elkaars lichamen bekeken? Als iemand seksuele relaties aanknoopte? Of misschien pas bij een grondig lichamenlijk onderzoek in een ziekenhuis? En *wie* twijfelde er? Was het de persoon zelf, die dacht dat ze anders was, of het gek vond dat ze niet menstrueerde en wel de baard in de keel kreeg? Of de vroedvrouw, die bij de geboorte niet goed kon vaststellen of de baby een kleine penis of een grote clitoris had? Of de moeder, die het kind luierde? Of de chirurg die naar een microscopisch plaatje van verwijderde geslachtsklieren zat te turen?

Gedefinieerd als 'twijfelen aan sekse' (*Doubting Sex*) is hermafroditisme niet meer een duidelijk aanwijsbaar kenmerk van sommige lichamen, maar iets wat wordt *gedaan*, iets waar dus ook praktijken, routines, materiële omstandigheden en technieken aan te pas komen. Om maar een voorbeeld te noemen: zolang het nog heel gewoon is dat mensen met hetzelfde geslacht één bed delen kan gemakkelijk twijfel aan iemands sekse ontstaan in zo'n dagelijkse, intieme praktijk. Als, in dezelfde periode, professionele dokters eigenlijk liever geen lichamen aanraken omdat dat meer iets is voor een kwakzalver, vroedvrouw of de chirurgijn, is de kans dat zij aan de sekse van een patiënt gaan twijfelen bij een consult juist vrij klein. Wanneer er echter, aan het eind van de negentiende

¹⁸ Katherine Park and Robert Nye, 'Destiny is anatomy' (Essay review of *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, by Thomas Laqueur) *The New Republic* 204 (18 February 1991) 53–57; Park 2010.

¹⁹ Dreger 1998.

eeuw, routinematig onderzoek naar het hele naakte lichaam wordt gedaan als iemand naar het ziekenhuis gaat, wordt de kans ineens veel groter dat een arts als eerste echt aan iemands geslacht gaat twijfelen.

In heel grove lijnen zou je kunnen zeggen dat tot ongeveer 1860 vooral het uiterlijk en de functionaliteit van de genitaliën belangrijk waren: leken ze meer op die van een man of meer op die van een vrouw? Hoe konden ze wel of juist niet functioneren in coïtus en bevruchting? Dat is vaak heel erg concreet: was de penis wel groot genoeg om wrijving in de vagina te veroorzaken zodat er genoeg lustgevoelens van weerszijden werden opgewekt om tot ejaculatie en bevruchting te komen? Artsen speculeerden over zulke dingen naar hartenlust, maar wat ze observeerden en beredeneerden stond niet ver af van wat een gewone leek ook had kunnen zien, ervaren of bedenken. Na 1860 ontstonden er steeds dieper gravende technieken in de klinische praktijk: artsen gingen bijvoorbeeld in toenemende mate palpatietechnieken toepassen waarmee ze innerlijke organen konden aftasten. Vast geen pretje voor de patiënt, die buisjes en vingers in anus of vagina moest toelaten om de artsen hun werk te laten doen. Het is dus ook niet zo gek dat het nogal lang duurde voordat artsen dit ook echt konden uitvoeren – ze moesten niet alleen zelf geofend raken ('oefenmateriaal' was schaars!), patiënten moesten ook zo gedisciplineerd raken dat ze het toelieten. Dat is overigens ook een van de redenen waarom artsen veelvuldig gebruik maakten van hermafrodieten die zichzelf tegen betaling 'tentoonstelden' aan artsen en zich veelvuldig lieten onderzoeken.²⁰ Nog weer later, vanaf 1890, maakte anesthesie het mogelijk het verzet van patiënten tegen dit soort onderzoek te breken. Men ging zelfs nog verder door stukjes weefsel operatief te verwijderen en microscopisch te onderzoeken. Men hoefde vanaf die tijd ook niet meer op zoek naar hermafrodieten die zich tegen betaling lieten bekijken en betasten – foto's namen die functie al snel over. Vandaar de foto's die op de voorkant van mijn boek prijken: 'materiaal' dat medici onderling uitwisselden.

De nieuwe technieken leidden, anders dan je misschien zou verwachten, niet tot gemakkelijk uitsluitsel over sekse. Integendeel, zou ik bijna zeggen: hoe meer verschillende manieren om het geslacht vast te stellen, hoe meer kans om discrepanties *tussen* die verschillende geslachtskenmerken te vinden. Lichamelijke sekse werd in de loop der tijd eerder steeds complexer: ging het om geslachtsdelen, secundaire geslachtskenmerken, interne macroscopische anatomie (baarmoeder, prostraat, zaadleiters, eierleiters, eierstokken testikels), interne microscopische anatomie (geslachtsklierweefsel), of (nog recenter) hormoonspiegel, chromosomen? En hoe verhouden die zich allemaal tot elkaar?

²⁰ Geertje Mak, 'Hermaphrodites on Show. The case of Katharina/Karl Hohmann and its Use in Nineteenth-century Medical Science', *Social History of Medicine* 25 (2012) 65-83.

In een notendop kan ik zo laten zien dat 'hermafroditisme' niet steeds hetzelfde was, dat wie twijfelde, wanneer, waar, en op grond waarvan, in de loop van de negentiende eeuw fundamenteel veranderde. Dat heeft alles te maken met het langdurige proces van de introductie van nieuwe medische technieken, routines en praktijken. Want wanneer je alleen naar opvattingen en definities van sekse zou kijken, zou je de veranderingen die ik hierboven heel kort heb geschetst helemaal niet zien. Je zou alle gevallen eenvoudigweg onder de noemer van Laqueurs *two sex system* scharen.

Maar er is nog een belangrijk aspect. Stel, een arts opereert een vrouw aan een blindedarm en ontdekt in de onderbuik een testikel. Niemand – inclusief de arts – had dat ooit gedacht. Dus aan de buitenkant was er niet zoveel te zien. Met andere woorden: zelfs als zij als meisje met seksegenoten het bed had gedeeld, was er niemand gaan denken dat ze misschien wel geen meisje was. Is haar 'echte' geslacht dan mannelijk, omdat ze een testikel heeft? Medische *wetenschappers* rond 1900 meenden van wel: geslachtsklieren waren het essentiële kenmerk voor het geslacht. Maar de *behandelende* (klinische) artsen begonnen te twijfelen: was er niet ook zoiets als de sekse van het zelf? Of, zoals een Amerikaanse gynaecoloog het in die dagen uitdrukte: '... we must go beyond what the microscope can reveal!' Paradoxaal genoeg blijkt dat hoe meer de persoon van de hermafrodiet wordt uitgesloten van het lichamelijk onderzoek en hoe meer dus het lichaam geobjectiveerd wordt, hoe meer de 'sekse van het zelf' als een soort tegenwicht juist tevoorschijn komt.

Voor 1900 kwam dat concept van een sekse van het zelf, die diep in iemands psyche verankerd ligt en die je niet zomaar kunt veranderen, in gevalsbeschrijvingen van hermafrodieten eigenlijk niet ter sprake. Sekse lag niet besloten in iemands psyche, maar in de positie die iemand in de samenleving innam: welk werk iemand deed, waar ze in de kerk zat, met wie ze vriendschappelijk omging, welke kleren ze droeg, welke dingen ze in haar vrije tijd deed en met wie ze op vrijerspad ging. Gender lag dus besloten in een maatschappelijke ordening van werk, plaats, kleding, vrije tijd, sociale omgang en natuurlijk in seksuele relaties. Dokters merkten wel op dat patiënten bij wie een zogenaamde *erreur de sexe* was vastgesteld het moeilijk konden krijgen als ze die positie moesten veranderen. Maar ze dachten niet dat sekse besloten lag in iemands psyche; mensen *konden* wel van sekse veranderen, als het moest. Op het moment echter, dat lichamelijke sekse echt sterk kon verschillen van de eigen ervaring en observatie van de hermafrodiet en andere leken, verscheen het idee van een sekse van het zelf, die onafhankelijk van het lichaam zou kunnen bestaan en die zo diep was verankerd dat je die niet kon veranderen.

Vanaf dat moment – en met de nodige discussies en conflicten – gingen artsen en psychiaters zich richten op de relatie tussen lichamelijke en psychische sekse, in plaats van dat ze zich als een soort scheidsrechters in een sociaal conflict opstelden. Hermafroditisme veranderde zo van een probleem van de plaats van een twijfelachtig lichaam in een sociale orde, naar een probleem van een twijfelachtig lichaam in relatie tot het zelf.

Met dit laatste zijn we weer terug bij waar dit artikel begon: de relatie tussen lichamen en identiteiten. De vraag in hoeverre psychische identiteiten door biologische, aangeboren factoren worden bepaald kan nu nog heel anders worden benaderd. De vraag *zelf* blijkt namelijk historisch specifiek. Pas sinds het einde van de negentiende eeuw gaat het bij lichamen niet meer alleen primair om een bepaling van iemands plaats in de sociale en als 'natuurlijk' gelegitimeerde orde, maar ook vooral om de relatie tussen het individuele lichaam en het authentieke zelf.

Louis van den Hengel is docent en onderzoeker aan de Universiteit Maastricht. Hij promoveerde in 2009 aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een proefschrift over Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender. Zijn huidige onderzoek richt zich op de verhouding tussen affect, materialiteit en tijd in hedendaagse performancekunst.

Het infame lichaam van de gladiator

In de verhandeling *De Spectaculis*, geschreven aan het einde van de tweede eeuw na Christus, probeert de christelijke auteur Tertullianus zijn geloofsgenoten te overtuigen van de kwalijke gevolgen van heidense vormen van volksvermaak. De lichtzinnige en gewelddadige spektakels in het circus, het amfitheater, of op het toneel staan haaks op de christelijke moraal, aldus de in Carthago geboren kerkvader, en bederven de geest van zelfs de meest rechtschapen toeschouwer. Interessanter dan deze gebruikelijke argumenten is echter de wijze waarop hij de tweeslachtige en zelfs ziekelijke houding aan de kaak stelt waarmee de Romeinen zelf het publieke optreden van gladiatoren en acteurs bekijken:

Ze roemen hen om dezelfde kunst als waarom ze hen vernederen en kleineren – ze veroordelen hen zelfs openlijk tot oneer en het verlies van hun rechten, en sluiten hen uit van het senaatsgebouw, het spreekgestoelte, de senaat, de ridderstand en alle andere eerbewijzen of wat voor onderscheiding dan ook. Wat pervers! Ze beminnen hen die ze bestraffen, ze verachten hen die ze prijzen – ze roemen de kunst, maar stigmatiseren de kunstenaar.¹

Tertullianus geeft hier een treffende beschrijving van het contrast tussen de reputatie van individuele artiesten en de eerloosheid die aan hen werd toegekend als sociale groep. Het stigma waarover hij spreekt heet in het Latijn *infamia* – een begrip dat in brede zin verwijst naar een staat van morele en juridische ongenade of eerloosheid, en dat in de hier genoemde gevallen direct voortvloeit uit de beoefening van een bepaalde functie. Tegelijkertijd kan deze oneer niet los gezien worden van de Romeinse denkbeelden over lichamelijke en seksualiteit – integendeel, de antieke visie op het menselijk lichaam ligt in het hart van het stigma van de *infamia*.

¹ Tertullianus, *De Spectaculis* 22: *ex eadem arte, qua magnificiunt, deponunt et deminuunt, immo manifeste damnant ignominia et captitis minutione, arcentes curia rostris senatu equite ceterisque honoribus omnibus simul et ornamentis quibusdam. Quanta perversitas! Amant quos multant, depretiant quos probant, artem magnificant, artificem notant.*

In dit artikel ga ik in op de oorzaken en de effecten van de *infamia* van de gladiator in de Romeinse cultuur. Gladiatorenspelen waren mateloos populair in de Oudheid: de bloedige shows werden georganiseerd vanaf de derde eeuw voor Christus, en amfiteaters waren verspreid over het gehele Romeinse rijk.² In wervelende shows werd het publiek getraakteerd op de jacht op exotische dieren, spectaculaire terechtstellingen en spannende gladiatorengevechten. Vooral de gladiatoren oefenden een grote aantrekkingskracht uit: hun fysieke prestaties werden alom bewonderd en benijd, en het gladiatorenbestaan werd omgeven door een aura van roem en allure, *glitter and glamour*. Het is daarom opmerkelijk dat het vak van de gladiator, net als dat van de acteur, in Romeinse ogen gold als een eerloos en amoreel beroep – een ‘unspeakable profession’, zoals de Amerikaanse classica Catharine Edwards het noemt.³ Gladiatoren werden op dit punt bovendien gelijkgesteld aan prostituees, die eveneens op grond van hun beroep werden gestigmatiseerd. Ook werd de trainer van gladiatoren (*lanista*) in de Oudheid vaak vergeleken met een pooier (*leno*). Hoe moeten we deze associaties begrijpen?

Zoals Tertullianus duidelijk maakt was de Romeinse visie op het gladiatorschap zeer gespleten. Als heldhaftige vechter beschikte de gladiator over typisch Romeinse deugden zoals militaire vaardigheid, standvastigheid, dapperheid en doodsverachting: in die zin was hij de ultieme belichaming van de moed en mannelijkheid die van oudsher *virtus* werd genoemd. Sommige vechters werden verheerlijkt als sekssymbolen en de seksuele aantrekkingskracht van het gladiatorschap is een bekend thema in de antieke literatuur.⁴ Tegelijkertijd werden gladiatoren echter beschouwd als minderwaardige en zelfs verachtelijke figuren: zij hadden geen noemenswaardige rechten en waren volledig verstoken van de waardigheid en het statusbewustzijn die zo belangrijk waren in de Romeinse samenleving. Gezien de achtergrond van de gladiatoren is dit niet verwonderlijk: hoewel het soms voorkwam dat vrije Romeinse burgers zich vrijwillig aanmeldden bij de gladiatorenschool, waren de meeste gladiatoren – zeker in de Romeinse keizertijd – veroordeelde misdadigers, slaven en krijgsgevangenen. Maar de eerloosheid van de gladiatoren werd niet

² Zie onder meer Thomas Wiedemann, *Emperors and Gladiators* (New York 1992) en Fik Meijer, *Gladiatoren* (Amsterdam 2003).

³ Catherine Edwards, ‘Unspeakable Professions Public Performance and Prostitution in Ancient Rome’ in: Judith Hallett en Marilyn Skinner (eds.), *Roman Sexualities* (Princeton 1997) 66-95.

⁴ Een beroemd voorbeeld is te vinden in de zesde satire van Juvenalis, waarin wordt verteld hoe de deftige Eppia valt voor de eenarmige, afzichtelijke Sergius alleen omdat hij gladiator is: ‘Dat maakt Adonissen van hen allemaal!’ Het gladiatorschap erotiseert: ‘Het is dat zwaard, waarvoor zij vallen,’ merkt de dichter niet geheel ondubbelzinnig op (Juvenalis, *Saturae* 6.103-113). De seksuele veroveringen van gladiatoren worden ook opgedist in verscheidene *graffiti* op de muren van Pompeii.

zozeer veroorzaakt door hun gebrek aan sociale status: het is eerder de *infamia* van het gladiatorschap zelf waardoor sociaal aanzien voor deze groep bij voorbaat onbereikbaar was.

Rechtshistoricus Abel Greenidge omschrijft *infamia* in het algemeen als een samenhang van 'special disqualifications based on moral grounds from certain public or quasi-public functions,' waarbij hij benadrukt dat de Romeinse opvatting van *infamia* nooit uniform of onveranderlijk is geweest.⁵ Er zijn inderdaad diverse soorten *infamia*, die om uiteenlopende redenen en met verschillende effecten aan een persoon opgelegd konden worden, bijvoorbeeld als gevolg van een strafrechtelijk proces. Het gaat mij hier echter om één specifieke vorm van *infamia* die gedurende de Romeinse geschiedenis bijzonder weinig lijkt te veranderen, namelijk de eerloosheid die tot stand kwam op basis van het beroep van een *infamis*.⁶ Hoewel er geen eenduidige definitie bestond van infame beroepen, laten de antieke tekstuele bronnen duidelijk zien dat het stigma vooral betrekking had op gladiatoren, acteurs en prostituees.

De effecten van *infamia* zijn niet alleen af te leiden uit literaire teksten zoals die van Tertullianus, maar ook uit juridisch bronmateriaal. Het belangrijkste daarbij zijn de *Digesta* van Justinianus uit de vroege zesde eeuw – een bloemlezing van duizenden klassieke juridische teksten en een wezenlijk onderdeel van het *Corpus Iuris Civilis* – en de zogenaamde *Tabula Heracleensis* uit de tijd van Julius Caesar, ook wel aangeduid als de *Lex Iulia Municipalis*. In de *Digesta*, die grotendeels zijn gebaseerd op wetscommentaren uit de tweede en vroege derde eeuw, bevindt zich een edict uit de tijd van Hadrianus – een document dat waarschijnlijk de eerste juridische codificatie van *infamia* bevat. Hierin is een lijst te vinden van oneervolle beroepen die leiden tot *infamia*, waaronder de professie van acteurs of, in bredere zin, van 'iedereen die op het toneel heeft gestaan'.⁷ Ook wordt 'degene die zijn arbeidskracht heeft verhuurd om tegen wilde beesten te vechten' tot de *infames* gerekend.⁸ Dat hetzelfde geldt voor gladiatoren blijkt uit de *Tabula Heracleensis*, die het optreden van gladiatoren en prostituees uitdrukkelijk benoemt als bron van *infamia*.⁹ Uit de combinatie van beide

⁵ Abel H.J. Greenidge, *Infamia. Its Place in Roman Public and Private Law* (Oxford 1894) 8.

⁶ Voor infame beroepen in latere tijden zie Anton Blok, *Honour and Violence* (Cambridge 2001) 44-68.

⁷ *Digesta* 3.2.2.5: *Qui in scaenam prodierit, infamis est*. In een eerdere passage (*Digesta* 3.2.1) is de omschrijving specifiek: 'Hij die op het toneel gestaan heeft om te acteren of teksten voor te dragen ... wordt door eerloosheid gemarkeerd' (*Infamia notatur ... qui artis ludicrae pronuntiandive causa in scaenam prodierit*).

⁸ *Digesta* 3.1.1.6: *qui operas suas, ut cum bestiis depugnaret, locaverit*.

⁹ *Tabula Heracleensis* 112-123. Een goede tekstuitgave is te vinden in Michael Crawford (ed.), *Roman Statutes I* (Londen 1996) 355-391.

teksten blijkt dat deze drie beroepen reeds in de late republiek van een juridisch stigma werden voorzien dat tot in de late Oudheid zou voortduren.¹⁰

Infame individuen waren uitgesloten van allerlei maatschappelijke privileges, zoals het recht om mensen aan te klagen of zich verkiesbaar te stellen voor politieke ambten. Het meest ingrijpende effect van de stigmatisering was echter dat de *infames*, net als slaven, ongestraft fysiek mishandeld mochten worden. Het recht op lichamelijke integriteit was een bepalend kenmerk van het Romeins burgerschap: de onderhevigheid aan lijfstraffen maakte een cruciaal verschil uit tussen burgers en niet-burgers, tussen vrije en onvrije personen.¹¹ Om die reden werden zelfs Romeinse burgers die om wat voor reden dan ook besloten om gladiator te worden gedegradeerd tot de status van slaven en misdadigers. Daarbij legden zij een eed af om afstand te doen van iedere zeggenschap over hun lichaam, dat aldus probleemloos ter vermaak van het volk kon worden gemarteld, verbrand, gewurgd, gekruisigd of gecastreerd.¹²

Dat de lichamelijke kwetsbaarheid van gladiatoren en acteurs niet alleen met slavernij werd geassocieerd maar ook met prostitutie vestigt de aandacht op de cruciale rol van seksualiteit in de constructie van *infamia*. Wat deze eerloze beroepen in Romeinse ogen met elkaar gemeen hadden, is de grensoverschrijdende seksualiteit van hun beoefenaars. Dit is evident in het geval van prostitutees, die hun seksualiteit niet in het private maar in het publieke domein aanboden. Maar voor de Romeinen bedreven alle publieke ‘entertainers’ in feite een soort prostitutie, aangezien iedere artiest zijn (of haar) lichaam verkocht ten behoeve van het genot van anderen. Gladiatoren en acteurs, die letterlijk met hun lichaam te koop liepen in de arena of op het toneel, werden daarom op één lijn gesteld met hoeren.¹³ Aangezien prostitutie onvermijdelijk met vrouwen werd geassocieerd, was een gladiator in Rome – ondanks zijn *virtus* – in essentie een onmannelijke verschijning.¹⁴ Overigens werden ook de excessieve seksuele

¹⁰ Het is aannemelijk dat verwijzingen naar gladiatorengevechten uit de voorgaande eeuwen niet in de *Digesta* zijn opgenomen, aangezien de spelen onder de christelijke keizers geleidelijk verdwenen. In dit geval worden de lacunes in de *Digesta* productief aangevuld door de *Tabula Heracleensis*, waarbij zich een duidelijke historische continuïteit aftekent in de morele verwerping van de genoemde beroepsgroepen.

¹¹ Richard Saller, ‘Corporal Punishment, Authority, and Obedience in the Roman Household’ in: Beryl Rawson (ed.), *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome* (Oxford 1991) 144-165.

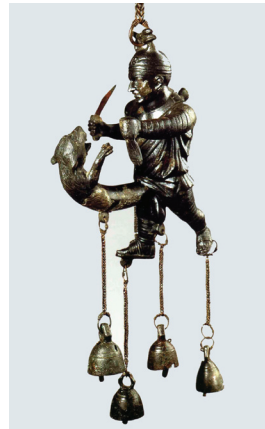
¹² Zie voor deze eed onder meer Petronius, *Satyricon*, 1.17.5.

¹³ De kwestie van betaling is cruciaal in de bepaling van de *infamia* van gladiatoren en acteurs. Zo benadrukt de rechtsgeleerde Ulpianus dat alleen degenen die salaris krijgen voor hun optreden daadwerkelijk meetellen als lid van deze infame groepen (*Digesta* 3.1.1.6).

¹⁴ Voor een uiteenzetting van de Romeinse denkbeelden over mannelijkheid en seksualiteit zie Louis van den Hengel, *Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender* (Hilversum 2009) 164-179.

prestaties die aan gladiatoren werden toegeschreven gezien als kenmerken van onmannelijkheid, aangezien een mateloze lust en onbeheersbare seksualiteit als stereotype vrouwelijke eigenschappen golden.

De sociale en seksuele ambiguïteit van de gladiator laat zich goed illustreren door een bronzen *tintinnabulum* – een onheilafwerende figuur met belletjes – uit Herculaneum.¹⁵ Het voorwerp stelt een gladiator voor met een enorme penis, die uitloopt in de kop van een wild beest dat op het punt staat de man te verslinden. Deze heeft zijn zwaard getrokken om zich te beschermen tegen het dier, ofwel tegen zijn eigen geslachtsdeel. Er is geen beter symbool denkbaar voor de paradoxale positie van de gladiator in de Romeinse culturele verbeelding: gelijktijdig hyper-mannelijk én onderhevig aan een ontembare (‘vrouwelijke’) seksualiteit, is castratie de prijs die hij moet betalen voor zijn gladiatorschap en de ‘mannelijkheid’ die daarbij hoort. Tegen deze achtergrond wordt duidelijk waarom een auteur als Tertullianus het ‘perverse’ principe van *infamia* niet alleen als een sociaal, maar ook als een seksueel stigma beschrijft.

Het is in dit verband veelzeggend dat de *Digesta* onder de ‘personen die *infames* zijn vanwege hun schandelijkheid’ ook de man rekenen die ‘toegelaten heeft dat zijn lichaam als dat van een vrouw is gebruikt.’¹⁶ De frase *pati muliebria* duidt in het Latijn de man aan die zich, al dan niet tegen betaling, anaal liet penetreren door andere mannen – de zogenaamde *cinaedus*, die in Romeinse ogen het toonbeeld vormde van het verlies van masculiniteit waarmee ieder mannelijk lid van de elite voortdurend werd bedreigd. Zoals David Halperin aangeeft belichaamde de *cinaedus* ‘what every man would be like if he were so shameless as to sacrifice his dignity and masculine gender status for the sake of gratifying the most odious and disgraceful, though no doubt voluptuous, bodily appetites.’¹⁷ Als *infamis* werd de gladiator dus niet alleen gelijkgesteld aan vrouwelijke prostituees, maar ook geassocieerd met de passieve seksualiteit van de *cinaedus*. In een samenleving waarin de mannelijkheid van de vrije Romeinse burger werd gedefinieerd in samenhang met de macht die hij kon uitoefenen over de lichamen van anderen – slaven in het bijzonder – is het niet

¹⁵ Het artefact bevindt zich in het ‘Gabinetto segreto’ van het Museo Nazionale te Napels (inv. 27853).

¹⁶ *Digesta* 3.1.1.5 (*personas in turpitudine notabiles*) en 3.1.1.6 (*qui corpore suo muliebria passus est*).

¹⁷ David Halperin, ‘Forgetting Foucault. Acts, Identities, and the History of Sexuality’, *Representations* 63 (1998) 93-120, aldaar 101.

verwonderlijk dat het optreden van de gladiator, wiens lichaam volledig was overgeleverd aan de wil van het publiek, werd begrepen in termen van *seksuele* machteloosheid.

Het is belangrijk om te benadrukken dat de seksuele stigmatisering van het gladiatorschap direct verband houdt met het publieke karakter van de spelen. Net zoals de prostituee, in de woorden van de rechtsgeleerde Ulpianus, openlijk (*palam*) 'haar eerbaarheid niet ontziet',¹⁸ zo geeft de gladiator zijn lichaam onverholen prijs aan de blik van het publiek. Dat de *infamia* van de gladiator voortkomt uit de excessieve zichtbaarheid van zijn lichaam komt niet alleen herhaaldelijk naar voren in de antieke literatuur, maar wordt ook duidelijk aan de hand van de definitie van een 'toneel' (*scaena*) die in de *Digesta* wordt gehanteerd. Volgens de jurist Labeo moeten we daar alles onder verstaan wat 'voor het houden van voorstellingen op een willekeurige plek is neergezet en waar men dan gaat staan en bewegingen maakt om van zichzelf een schouwspel te maken'.¹⁹ Iedereen die zichzelf door een publiek laat bekijken – iedereen, met andere woorden, wiens activiteit bestaat uit passiviteit – is in deze zin *infamis*. Ook in deze zin was de gladiator de tegenpool van de elite Romeinse man: in een 'face-to-face society' waarin zien en gezien worden van groot politiek belang was, overschreed het al te spectaculaire gladiatorenlichaam de wankel grens tussen de activiteit van het verwerven van sociaal en politiek aanzien en de passiviteit van de publieke zichtbaarheid als zodanig.²⁰

Deze complexe verhouding tussen zichtbaarheid, seksualiteit en politieke macht is de reden dat het kijken naar het optreden van gladiatoren door de antieke auteurs zo consistent wordt voorgesteld als een verleidelijke, maar zeer gevaarlijke aangelegenheid. Tertullianus waarschuwt zijn lezers uitdrukkelijk voor de *spectaculorum voluptas*, het genot van de spelen, waarvan hij het zintuiglijke of zinnelijke karakter voortdurend benadrukt.²¹ Ook Augustinus wijst op de *voluptas* van de gladiatorenshows,²² en merkt op dat de toeschouwer de *infamia* van de spelen niet alleen in stand houdt, maar er ook zelf door wordt besmet.²³ De associatie tussen *infamia* en lichamelijk genot in de breedste zin van het woord delen deze schrijvers duidelijk met klassieke auteurs zoals Seneca, die *voluptas* omschrijft als een *res infamis*,²⁴ of Quintilianus, die in

¹⁸ *Digesta* 23.2.43.1-3.

¹⁹ *Digesta* 3.2.2.5: *Scaena est, ut Labeo definit, quae ludorum faciendorum causa quolibet loco, ubi quis consistat moveaturque spectaculum sui praebiturus, posita sit.*

²⁰ Voor een nadere uitwerking van deze paradox zie Holt Parker, 'The Observed of All Observers. Spectacle, Applause, and Cultural Poetics' in: Bettina Bergmann en Christine Kondoleon (eds.), *The Art of Ancient Spectacle* (New Haven 1999) 163-179.

²¹ Tertullianus, *De Spectaculis* 1.

²² Augustinus, *Confessiones* 6.8.

²³ Augustinus, *Sermones* 313A.3.

²⁴ Seneca, *Epistulae* 59.2.

zijn handboek voor redenaars *voluptas* en *infamia* uitdrukkelijk tegenover *virtus* plaatst.²⁵ De boodschap is helder: wie zich wil ontwikkelen tot een rechtgeaarde Romeinse burger – dat wil zeggen: tot een ‘echte’ man – die kan zich maar beter ver houden van de schandelijke wereld van het toneel en de uitspattingen van fysiek geweld in het amfitheater.

Het is deze onontkoombare lichamelijke van het gladiatorschap – en niet zozeer de wreedheid van de shows – waarom christelijke auteurs zoals Tertullianus en Augustinus de spelen uiteindelijk zo fel veroordelen. Wanneer zij kritiek uiten op de ‘smerigheid’ of de ‘wreedheid’ van de spelen,²⁶ dan is dat niet vanwege de mensonterende behandeling van de gladiatoren, maar met oog op de perverterende effecten ervan op de (christelijke) toeschouwer. Tegelijkertijd ligt het stigma van *infamia* van de gladiatoren ten grondslag aan het gemak waarmee zij op spectaculaire wijze uit de Romeinse samenleving konden worden verwijderd. Als levend schouwspel is de gladiator niets meer en niets minder dan de *infamia* die hij belichaamt, of preciezer gezegd: de gladiator wordt via zijn stigma gereduceerd tot een loutere lichamelijke die uitdrukkelijk verworpen of uitgeschakeld moet worden omwille van de constructie van een normatief mannelijkheidsideaal. Romeinse ideeën over eer en aanzien, macht en masculiniteit, werden dus niet alleen zichtbaar uitgedragen in het amfitheater – een ruimte waarin de bestaande sociale en politieke verhoudingen tussen verschillende groepen in de Romeinse samenleving duidelijk werden onderstreept²⁷ – maar werden letterlijk pas *denkbaar* door het infame lichaam van de gladiator.

²⁵ Quintilianus, *Institutio Oratoria* 5.10.83. Naast deze specifieke passage, waarin de auteur een adhortatief aforisme over *virtus* citeert, klinkt in het hele werk de Romeinse preoccupatie door met het onderscheid tussen de redenaarskunst (die gericht is op het verwerven van fama ofwel een goede reputatie) en het infame optreden van de acteur, wiens woorden per definitie onbetrouwbaar waren.

²⁶ Tertullianus, *De Spectaculis* 10.12 (*spectaculorum inquinamenta*); Augustinus, *Sermones* 199.3 (*crudelitas amphitheatri*).

²⁷ Zie hiervoor onder meer Elizabeth Rawson, ‘Discrimina ordinum. The *Lex Julia Theatralis*’, *Papers of the British School at Rome* 55 (1987) 83-114 en Erik Gunderson, ‘The Ideology of the Arena’, *Classical Antiquity* 15.1 (1996) 113-151.

Karine van 't Land (1974) is historica en arts. Zij werkt aan een proefschrift over voeding en eigenheid van het lichaam in laatmiddeleeuwse geleerde geneeskunde, met als promotoren prof. Peter Raedts en prof. Catrien Santing.

Uit zulke smerige materialen!

Mannelijkheid en vrouwelijkheid in laatmiddeleeuwse medische theorieën over de vorming van het embryo¹

Inleiding

Voortplanting intrigeerde middeleeuwers. Daarvoor hadden zij genoeg praktische motivatie. De middeleeuwse maatschappij was ingericht volgens patriarchaal model, zodat bezit en maatschappelijke status overgingen van vader op zoon. Met de nadruk op vaders en zonen werd de grote bijdrage die vrouwen, moeders, leverden aan de voortplanting een wat ongemakkelijk gegeven. In het vrouwelijk lichaam kwam de zwangerschap tot stand, in het vrouwelijk lichaam groeide het ongeboren kind, en het vrouwelijk lichaam maakte de melk die het kind na de geboorte voedde. De bijdrage van het mannelijk lichaam bleef beperkt tot het doneren van sperma, zoals men ook in de Middeleeuwen erkende. En nooit konden mannen er volledig zeker van zijn dat het kind dat hun vrouw baarde door henzelf was verwekt. De onbetrouwbaarheid van vrouwen op dit cruciale punt was een voortdurend onderwerp van populaire uitingen als liedjes, grappen en toneelstukken.²

De knagende onzekerheid over vaderschap in een patriarchale maatschappij had verstrekkende gevolgen voor de maatschappelijke positie en bewegingsvrijheid van vrouwen. Daarop zal dit artikel niet verder ingaan. De medisch-wetenschappelijke vorm die de middeleeuwse fascinatie voor voortplanting kreeg, zal worden onderzocht. Hoe dachten geleerde artsen over de mannelijke en de vrouwelijke bijdrage aan de voortplanting? Hoe gingen zij om

¹ Dit artikel is voor een deel een bewerking van Karine van 't Land, 'Sperm and Blood, Form and Food. Late Medieval Medical Notions of Male and Female in the Embryology of *Membra*' in: Manfred Horstmanshoff, Helen King, Claus Zittel (eds.), *Blood, Sweat and Tears — The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe* (Leiden/Boston 2012) 363-391.

² Katherine Park, *Secrets of Women. Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection* (New York 2006) 25- 26.

met de spanning tussen de vader, die zo zwaar woog in maatschappelijke zin, en de moeder, met haar lichaam dat onmisbaar was voor de verwekking, groei en geboorte van nakomelingen?

Om deze vragen te beantwoorden, zullen twee aan elkaar geschakelde fasen van voortplanting worden bestudeerd, namelijk de verwekking van het embryo en de eerste groei ervan.³ Voor de verwekking was zeker een bijdrage van de man nodig, maar zij vond plaats in het vrouwelijk lichaam. De vader droeg echter niets meer bij aan de eerste groei van het embryo. Een vergelijking van geleerde medische ideeën over deze twee fasen kan tonen hoe de mannelijke en de vrouwelijke bijdrage aan de voortplanting gewaardeerd werden.⁴

Als bron zijn laatmiddeleeuwse universitaire commentaarteksten gebruikt, geschreven door de geleerde artsen Gentile da Foligno († 1348)⁵, Jacopo da Forlì († 1414)⁶, Ugo Benzi († 1439)⁷, en Jacques Despars († 1458)⁸. Gentile, Jacopo en Ugo werkten in Noord-Italië. Deze streek was in de Late Middeleeuwen welvarend en verstedelijkt. Steden als Padua en Bologna hadden al vroeg een universiteit en waren beroemd vanwege hun medische faculteit. Jacques Despars werkte in Montpellier, eveneens een universiteitsstad met een fameuze medische faculteit. Zij allen schreven een commentaar op Avicenna's *Canon* naar de beste scholastieke traditie.⁹ Voor dit artikel zijn hun commentaren op

³ Voor middeleeuwse theorieën over embryologie, zie bijvoorbeeld Luc Brisson et al. (eds.), *L'embryon: formation et animation: antiquité grecque et latine, traditions hébraïque, chrétienne et islamique* (Parijs 2008); Romana Martorelli Vico, *Medicina e filosofia. Per una storia dell'embriologia medievale nel XIII e XIV secolo* (Napels 2002); G.R. Dunstan(ed.), *The Human Embryo. Aristotle and the Arabic and European Traditions* (Exeter 1990).

⁴ Een ander facet dat geschikt zou zijn is erfelijkheidsleer. Daarbij moet nagedacht worden over de bijdragen van zowel de man als de vrouw, en hoe goede en slechte eigenschappen overgedragen kunnen worden. Zie hiervoor Maaïke van der Lugt, Charles de Miramon (eds.), *L'hérédité entre Moyen Âge et Époque moderne. Perspectives historiques* (Florence 2008).

⁵ Roger French, *Canonical Medicine. Gentile da Foligno and Scholasticism* (Leiden/Boston 2001).

⁶ Per-Gunnar Ottosson, *Scholastic Medicine and Philosophy: A Study of Commentaries on Galen's Tegni (ca. 1300-1450)* (Napels 1984) 53-58.

⁷ D. P. Lockwood, *Ugo Benzi. Medieval Philosopher and Physician (1376-1439)* (Chicago 1951).

⁸ Danielle Jacquart, 'Le regard d'un médecin sur son temps: Jacques Despars (1380?-1458)', *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance: travaux et documents* 138 (1980) 35-77.

⁹ Voor Gentile da Foligno en Jacques Despars: *Hic merito inscribi potens vite liber corporalis Abohali Abynceni canonis libros quinque duplici fere per totum commento munitos nuperque translatos.../ doctores circa textum positi ut locis suis apparebit hi sunt: Gentilis de Fulgineo* [et al.] (Venice: 1503); voor Jacopo da Forlì: *Expositio et quaestiones in primum Canonem Avicennae* (Venice: 1547); voor Ugo Benzi: *Expositio Ugonis Senensis super primo Canonis Avicennae*

één hoofdstuk van de *Canon* gebruikt, namelijk I.1.5.1, waarin de delen van het lichaam worden behandeld.¹⁰

Avicenna was de gelatiniseerde naam van de Perzische filosoof, staatsman en arts Ibn Sina († 1037). De *Canon* (de Latijnse vertaling van zijn Arabische *Qanun*) gold in de Late Middeleeuwen als een gezaghebbende medische encyclopedie, waarin alles wat de Grieks-Romeinse arts Galenus († ca. 200 n.Chr.) in zijn talrijke geschriften had geleerd, op overzichtelijke wijze bijeen was gebracht.¹¹ De *Canon* werd extra gewaardeerd, omdat Avicenna belangrijke verschillen tussen de leer van de Griekse filosoof Aristoteles († 322 v.Chr.) en van Galenus oploste. Deze twee grote mannen hebben stevig hun stempel gedrukt op laatmiddeleeuwse voorstellingen van de verwekking van het embryo, ieder op zijn eigen wijze.

Mannelijk zaad, vrouwelijk zaad

Wanneer geleerde middeleeuwers nadachten over de verwekking van het embryo, moesten zij kiezen uit twee theorieën. Volgens de theorie van Aristoteles gaf het mannelijk zaad leven en vorm aan het embryo, en verschaftte de vrouw alleen materie. Galenus ging ervan uit, dat zowel man als vrouw zaad uitscheidde dat noodzakelijk was voor de verwekking van het embryo, ook al was het vrouwelijk zaad zwakker dan dat van de man.

Aristoteles meende dat de man superieur was aan de vrouw. Mannen waren heet en krachtig. Vrouwen hadden een veel kouder, vochtiger en zwakker lichaam. Het hete, mannelijke lichaam was in staat om bloed zo te verteren, dat zaad gevormd werd. Het mannelijk zaad was op zijn beurt heet en krachtig. Het vrouwelijk lichaam was te koud en te zwak om overtollig bloed om te zetten in levengevend zaad. Aristoteles sprak in zijn geschriften wel over het zaad van de vrouw, maar maakte duidelijk dat hij daarmee alleen menstruatiebloed bedoelde. Vrouwen verloren hun overtollige bloed door te menstrueren of gebruikten het als materie voor de verwekking en de voeding van het embryo.

De vorming van het embryo was te vergelijken met het maken van kaas, zei Aristoteles. Kaas kwam tot stand wanneer wei werd toegevoegd aan melk.

cum questionibus eiusdem (Venice: 1498). Een scholastieke quaestio over embryologie van Jacopo da Forlì is vertaald in het Engels: in Faith Wallis (ed.), *Medieval Medicine: A Reader* (Toronto 2010) 228-231. Deze quaestio behoorde niet tot het hier bestudeerde materiaal.

¹⁰ Avicenna, *Liber canonis* I.1.5.1, met als titel 'Quid sit membrum et sue partes'.

¹¹ Avicenna, *Liber canonis* (Hildesheim 1964) [reproductie van uitgave (Venetië 1507)]. Over de *Canon* in middeleeuwse geleerde geneeskunde, zie: Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500* (Princeton, New Jersey 1987) 43-76; Danielle Jacquart, 'Lectures universitaires du Canon d'Avicenne' in J. Janssens, D. de Smet (eds.), *Avicenna and his Heritage. Acts of the International Colloquium, Leuven – Louvain-la-Neuve, September 8 – September 11, 1999* (Leuven 2002) 313-24.

Melk was de passieve materie voor de kaas. Wei maakte geen deel uit van de kaas, maar zorgde er actief voor dat de melk stremde en dat zich kaas vormde. Voortplanting kan volgens Aristoteles gekarakteriseerd worden met een reeks tegenstellingen: heet en koud, volmaakt en onvolmaakt, vermogen om zaad te produceren en onvermogen daartoe, vorm en materie, actief en passief.¹²

Galenus had bij zijn anatomische onderzoekingen in vrouwelijke (dieren) lichamen organen aangetroffen, die we tegenwoordig ovaria of eierstokken noemen. Hij noemde ze de testikels van de vrouw. Door het gebrek aan warmte in het vrouwenlichaam waren de voortplantingsorganen inwendig gebleven, meende Galenus. Maar de vrouwelijke testikels produceerden wel zaad, ook al was dat zaad kouder en wateriger dan het zaad van de man. Volgens Galenus gaven mannelijk en vrouwelijk zaad allebei vorm en materie aan het embryo. Mannelijk zaad gaf meer vorm en minder materie, voor het vrouwelijk zaad was dat omgekeerd.¹³

Avicenna vond een tussenweg. Hij accepteerde de grote lijnen van Aristoteles' theorie, maar maakte plaats voor Galenische aanpassingen. In Avicenna's tijd was het bestaan van vrouwelijke testikels algemeen geaccepteerd onder geleerden. Avicenna sprak in zijn medische en filosofische geschriften dan ook over vrouwelijk zaad, dat noodzakelijk was voor de verwekking van het embryo. Verder ging hij ervan uit dat mannelijk zaad deel ging uit maken van de materie van het embryo.¹⁴

De theorie van Aristoteles was zeer invloedrijk in de Late Middeleeuwen. Zo schreef de theoloog Thomas van Aquino in zijn *Summa theologica* dat kinderen hun vader meer zouden moeten liefhebben dan hun moeder. Natuurlijk vormden beide ouders de oorsprong van het kind, maar de vader was het actieve principe en daarmee van een hogere orde dan de moeder. Zij leverde alleen het passieve of materiële element.¹⁵

Ook in medische kring hadden de ideeën van Aristoteles over voortplanting veel invloed. Maaike van der Lugt heeft veel onderzoek gedaan naar middeleeuwse theorieën over voortplanting. Zij meent dat geleerde artsen zoveel vertrouwen hadden in Aristoteles' ideeën over voortplanting, omdat het hele proces van verwekking en groei van het embryo onzichtbaar was. Wanneer

¹² Joan Cadden, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages. Medicine, Science and Culture* (Cambridge 1994) 22-26.

¹³ Cadden, *Meanings of Sex Difference*, 27-31.

¹⁴ Basim Musallam, 'The Human Embryo in Arabic Scientific and Religious Thought' in: G.R. Dunstan (ed.), *The Human Embryo*. [zie voetnoot 3], 32-46, 33-34; Maaike van der Lugt, *Le ver, le démon et la vierge Les théories médiévales de la génération extraordinaire* (Parijs 2004) 61; Cadden, *Meanings of Sex Difference*, 106-110.

¹⁵ Thomas van Aquino, *Summa theologica*, artikel 10. Geciteerd in: Erica Bastress-Dukehart, 'Negotiating for Agnes' Womb' in: Matthew P. Romaniello, Charles Lipp (eds.), *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe* (Farnham/Burlington 2011) 41-59, aldaar 47.

de dokters nadachten over zo'n wezenlijk, maar onzichtbaar proces, wendden zij zich al gauw tot Aristoteles. Vóórdat een student aan de middeleeuwse universiteit Geneeskunde ging studeren, was hij immers uitgebreid opgeleid in de *artes liberales*, en dus ook in de superieur geachte leer van Aristoteles.¹⁶ Voor geleerde artsen met een dergelijke instelling kon het verwarrend zijn om een commentaar te schrijven op Avicenna's *Canon*.

De formatie van het embryo

In de inleiding van dit artikel staat vermeld dat de eerste twee fasen in de vorming van het embryo zullen worden bestudeerd: de verwekking en de fase van eerste voeding en groei. Het staat er heel eenvoudig, en toch brengt deze mededeling problemen met zich mee. Fasen bestaan namelijk niet op zichzelf, maar worden door mensen gecreëerd. In de werkelijkheid van de natuur kent een ontwikkeling hooguit een begin en een eind. Extra lastig is het om een fasering aan te brengen in een ontwikkeling die onzichtbaar is, zoals die van een embryo. Alleen het mannelijk zaad uit dit verhaal was een duidelijke realiteit voor de mannelijke middeleeuwse artsen. Zij wisten van menstruatiebloed, maar dat voedde een embryo alleen in het verborgene van de baarmoeder. Als het bloed zichtbaar was, was er kennelijk geen embryo dat voeding nodig had.

Avicenna had in zijn *Canon* een ontwerp gemaakt voor de genoemde twee fasen, waarbij hij gebruik maakte van twee typen delen van het lichaam. Het ging om spermatische delen en bloedige delen. Bloedige delen waren het vlees en het vet van het menselijk lichaam. Spermatische delen waren alle andere delen, meestal hard en wit, zoals botten, zenuwen, slagaders en aders. Spermatische delen waren duidelijk beter dan de bloedige delen, die een soort opvulling vormden, tussen de spermatische delen in.¹⁷ Volgens Avicenna werden de spermatische delen van het embryo eerst gemaakt, tijdens de formatie van het embryo. De bloedige delen volgden daarna, tijdens de fase van voeding en groei. Vrouwelijk en mannelijk zaad vormden samen de spermatische delen, terwijl de bloedige delen uit alleen vrouwelijk materiaal werden gemaakt.

De commentatoren op de *Canon* volgden Avicenna graag. Bij het doordenken van de formatie van het embryo, ofwel de vorming van de spermatische delen, stuitten zij echter op een moeilijkheid. Dit was de materiële bijdrage van mannelijk zaad aan de spermatische delen. Het mannelijk zaad op zich stelde de commentatoren niet voor problemen. Dit zaad kende twee vormen. De eerste en voornaamste vorm was het ware sperma, dat noodzakelijk was voor de voortplanting. Het was nuttig, actief, wit en schuimend, en gemaakt van goed verteerd bloed. Een tweede vorm van mannelijk zaad kreeg in de *Canon* de naam *alguadi*. Dit zaad was niet vruchtbaar, maar werd uitgescheiden als de man een vrouw aanraakte zonder coïtus of alleen naar haar keek.

¹⁶ Van der Lugt, *Le ver, le démon et la vierge*, 76-77.

¹⁷ Van 't Land, 'Sperm and Blood', 366, 375-377, 385-388.

Vrouwelijk zaad had eveneens twee vormen, naar analogie van het mannelijk zaad. In de aders rond de vrouwelijke testikels werd bloed verteerd tot het ware vrouwelijke sperma, dat ook wit was. Als het tijd was voor de verwekking, viel dit sperma in de baarmoeder. Daar, zo stelden de commentatoren zich voor, voedde het ware vrouwelijke sperma het ware mannelijke sperma. Vrouwelijk sperma liet mannelijk sperma groeien. Omdat het inwendige van de baarmoeder gevoelloos was, kon de uitscheiding van het ware vrouwelijke sperma geen bron van genot zijn voor de vrouw tijdens de coïtus. Voor genot zorgde een tweede vorm van vrouwelijk zaad, dat uit de baarmoedermond werd uitgescheiden en naar de vagina stroomde. Dit zaad was als speeksel.

Beide vormen van vrouwelijk zaad werden met voeding geassocieerd. Het ware sperma voedde het sperma van de man. Dit mannelijk sperma kwam door coïtus in de baarmoeder. De beschrijving van het tweede vrouwelijk zaad leek van de coïtus, vanuit het perspectief van de vrouw, een act van eten en slikken te maken. Ook eten stond bekend als zintuiglijk genot in de Middeleeuwen. Tijdens de coïtus scheidde een mond (van de baarmoeder) speekselachtig vocht uit.

Droeg de man ook materie bij? Avicenna had een duidelijke keuze gemaakt: de spermatische delen waren voor een klein deel gevormd uit mannelijk sperma. Hij gebruikte Aristoteles' kaasmetafoor om dit te verklaren, maar dan wel met een kleine wijziging. De actieve wei liet de passieve melk stromen tot kaas, zeker. Tijdens dit proces werd de wei echter zelf ook deel van de kaas, stelde Avicenna.

De reacties van de commentatoren op deze passage waren heel verschillend. Twee van hen, Gentile da Foligno en Jacopo da Forlì, ontkenden simpelweg dat Avicenna hier afweek van Aristoteles' opinie. Gentile besteedde veel woorden aan kleinigheden—hij beschreef acht verschillen tussen menstruatiebloed en vrouwelijk zaad, drie verschillen tussen vrouwelijk zaad en mannelijk zaad, en stelde vervolgens dat het ware vrouwelijke sperma alleen maar 'waar' was wanneer je het vergeleek met menstruatiebloed, niet in vergelijking met het superieure mannelijke zaad—en ontkwam zo aan een serieus commentaar op de wei in de kaas. Ugo Benzi erkende dat bijzonder grof en inferieur mannelijk zaad wel deel ging uitmaken van het embryo, net zoals vrouwelijke materie. Toch dacht hij dat de spermatische delen afkomstig waren van gewit *menstruum*.

Jacques Despars omarmde Avicenna's theorie geheel. Hij was het met Avicenna eens dat wei deel ging uitmaken van de kaas die hij creëerde. Ook het ware sperma van de man werd onderdeel van de substantie van het embryo, stelde hij. Dat bleek uit de gelijkenissen tussen vaders en kinderen.

Voeding van het embryo

Na de eerste formatie van het embryo, waarin mannelijk en vrouwelijk sperma de spermatische delen vormden, begon de fase van voeding en groei van het embryo. Avicenna concentreerde zich voor deze fase geheel op menstua-

tiebloed van de vrouw, want 'het bloed dat in de tijd van menstruatie door de vrouw wordt uitgescheiden is voeding [voor het embryo]'.¹⁸ Het eerste deel van het menstratiebloed zou worden omgezet in een witte materie, die veel leek op sperma. Dit deel voedde de reeds gevormde spermatische delen. Een volgend deel van het menstratiebloed werd omgezet in vlees en vet, en vormde zo de bloedige delen. Daardoor voedde dit deel in feite niet. Een derde deel bleef achter in de baarmoeder. Dit deel zou worden omgezet in melk na de geboorte van de baby om zo het kind te voeden.

Wanneer de commentatoren dachten over menstratiebloed als voedingsbron, kenden zij maar één probleem: menstruum. Toen Aristoteles sprak over vrouwelijk zaad, doelde hij op uitsluitend passieve materie. Die passieve materie werd later, ook door laatmiddeleeuwse filosofen, vaak omschreven als *menstruum* of menstratiebloed. Maar wanneer artsen spraken over *menstruum*, bedoelden zij vaak juist alles wat een vrouw bijdroeg aan de vorming en voeding van het embryo, inclusief het actieve vrouwelijk sperma. De *menses*, of de maandelijke bloedingen uit de baarmoeder, konden ook *menstruum* genoemd worden. Jacopo da Forlì erkende dat de autoriteiten de term *menstruum* nu op deze, dan weer op de andere manier gebruikten, en dat zij zo voor veel verwarring en tegenspraak zorgden. Het was dus moeilijk te bepalen welke materie de vrouw bijdroeg aan de voeding van het embryo, en hoe deze materie genoemd moest worden.

Voor het overige sloten de commentatoren zich geheel bij Avicenna aan. De beste, puurste delen van het menstratiebloed voedden de spermatische delen. Minder zuivere delen van het bloed waren dan geschikt om bloedige delen te vormen. Deze vorming van vlees en vet, die in moderne ogen toch heel wezenlijk zou zijn, rekenden zij niet tot de formatie van het embryo. Gentile da Foligno legde uit dat de tijd van voeding en groei van het embryo begon na de tijd van de generatie van het embryo—de tijd van de sperma's. Na de tijd van generatie van het embryo begon ook de generatie van vlees en vet. Volgens Jacopo da Forlì was bloed dat geen spermatisch deel voedde geschikt om vlees en vet te vormen. Het vlees en vet zouden de gaten vullen tussen de spermatische delen. Vorming en voeding van de spermatische delen gingen dus duidelijk vooraf aan de vorming van bloedige delen.

Het beeld van het moederlichaam als voeder werd voor deze fase nog sterker dan ze voor het vrouwelijk zaad al was. Menstratiebloed voedde de spermatische delen en later zou het als melk de baby voeden. Jacopo da Forlì toonde op andere plaatsen in zijn commentaar aan hoe logisch en natuurlijk het verband tussen voeding en moederschap hem toescheen. De eerste signalen van vrouwelijke vruchtbaarheid, zoals beginnend schaamhaar, de start van menstruatie en het groeien van de borsten, zag hij niet zozeer als tekenen van

¹⁸ Avicenna, *Liber canonis* I.1.5.1, 'Postea vero sanguis qui in tempore menstruorum a muliere separabatur sit nutrimentum.'

de mogelijkheid om bevrucht te worden, maar eerder als tekenen van de mogelijkheid om te voeden. Er was een overschot aan materie in het lichaam van de vrouw. Die materie kon haar eigen delen voeden, maar ook de foetus, want de natuur bracht voor de foetus al deze uitwendige veranderingen teweeg. En waarom had de natuur gekozen om de foetus te voeden met menstruatiebloed, en niet eenvoudigweg met voedsel uit haar maag? Jacopo noemde de misserij van de zwangere vrouw als één van de motivaties van de natuur op dit punt. De foetus kon met menstruatiebloed altijd gevoed worden, ook als de moeder zelf geen eetlust had.

Zo verschillend als de reacties van de commentatoren waren op Avicenna's stelling dat mannelijk zaad deel ging uitmaken van het embryo, zo eensgezind waren ze wanneer Avicenna het vrouwelijke menstruatiebloed verbond met voeding. Zelfs wanneer het vrouwelijke bloed de bloedige delen vormt — eerst waren ze er niet, dan zijn ze er wel — zagen de commentatoren dit niet als een verschijnsel dat hoorde bij de vorming van het embryo, maar plaatsten ze het binnen de fase van voeding en groei. Voor deze late middeleeuwers was de band tussen vrouwelijkheid en voeding sterk en vanzelfsprekend.

Conclusie

De spermatische delen van het embryo ontstonden uit vrouwelijk en mannelijk sperma, de bloedige delen uit menstruatiebloed, en alle delen werden gevoed met menstruatiebloed. In zijn commentaar op deze feiten riep Jacques Despars dramatisch uit:

‘O wonderbaarlijke wijsheid en goedheid van de almachtige God, die zulke smerige materialen samenvoegt tot zulke nuttige lichamen! O arme mens met je breekbare natuur, waarom ben je zo hoogmoedig? Denk toch aan je oorsprong!’¹⁹

Met deze uitroep bracht Despars nieuwe dichotomieën in het verhaal over de verwekking en voeding van het embryo, zoals schepper-geschapene en hoog-laag. De laatmiddeleeuwse geleerde artsen maakten in hun commentaren op dit hoofdstuk van de *Canon* al gebruik van andere tegenstellingen dan Aristoteles. Spermatisch stond tegenover bloedig, wit tegenover rood, zuiver tegenover onzuiver, skelet tegenover vulling. Het vrouwelijke was verbonden met bloed, voedsel en inferioriteit, terwijl het mannelijke samenhang met sperma, vorming en superioriteit. Eén tegenstelling is hierbij werkelijk veranderd: waar Aristoteles vorm tegenover materie plaatste, plaatsten de late middeleeuwers vorming tegenover voeding.

¹⁹ Jacques Despars, *Canon* commentaar, I.1.5.1: ‘O mirabilis sapientia et bonitas omnipotentis dei qui tam fedas materias tantis applicas commodis. O fragilis nature pauper homo cur superbis. Considera primordia tua.’

Daarmee kan de onderzoeksvraag uit de inleiding beantwoord worden. Hoe gingen de laatmiddeleeuwse commentatoren, die leefden in een patriarchale maatschappij, om met de mannelijke en vrouwelijke rol bij de voortplanting? Nu het bestaan van vrouwelijke testikels in medische kringen onaanvechtbaar was, zagen zij het vrouwelijk zaad als actief en als betrokken bij de vorming van het embryo. Zij beschreven deze activiteit van het vrouwelijk zaad wel in heel andere termen dan de activiteit van het mannelijk zaad. Waar mannelijk zaad vormde, voedde vrouwelijk zaad. Al tijdens de coïtus voedde de baarmoeder als het ware zichzelf met mannelijk zaad. Het vrouwelijk zaad voedde het mannelijk zaad, wanneer het embryo gevormd werd. Wanneer uit vrouwelijk bloed een groot deel van het embryo werd gevormd, namelijk al het vlees en vet, gold dit niet als vorming, maar hoorde het bij de fase van voeding. En het overgrote deel van het *menstruum*, van alles wat de vrouw bijdroeg aan de voortplanting, werd ingezet als voeding voor het embryo, en later als moedermelk voor de baby. In de middeleeuwse cultuur—zoals in vele andere culturen—was het voeden van een kind of van andere familieleden een typische vrouwenrol.²⁰ De geleerde artsen gebruikten deze rol om vrouwelijke activiteit bij de voortplanting te duiden.

Hoe exclusief vrouwelijk de rol van voeder was, bleek uit de verwarring over Avicenna's uitspraak dat het mannelijk sperma de materie zou vormen van een klein deel van het embryo: zoals een beetje wei deel wordt van een grote kaas. Materie leveren, al was het maar zo'n minieme hoeveelheid, neigde naar de rol van de vrouw. Het neigde naar voeden. En voeden en vormen waren moeilijk te verenigen.

²⁰ Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women* (Berkeley etc.: 1987) 190; Peggy Reeves Sanday, *Female Power and Male Dominance: On the Origins of Sexual Inequality* (Cambridge 1981) 76-77.

Nynke van den Boomen, MA (1982) is promovendus Historische Demografie aan de RU. Ze onderzoekt welke invloed religie – met name het rooms-katholicisme – heeft uitgeoefend op de geografische spreiding van sterfte en doodsoorzaken in Nederland aan het einde van de 19e eeuw.

Onwetend, onwelwillend en ongezond? Rooms-katholicisme en gezondheid in Nederland vanaf 1870.

Inleiding

Één ding weet ik zeker: er is niemand gestorven die niet vroeg of laat had zullen sterven.

Augustinus van Hippo, *De Civitate Dei*¹

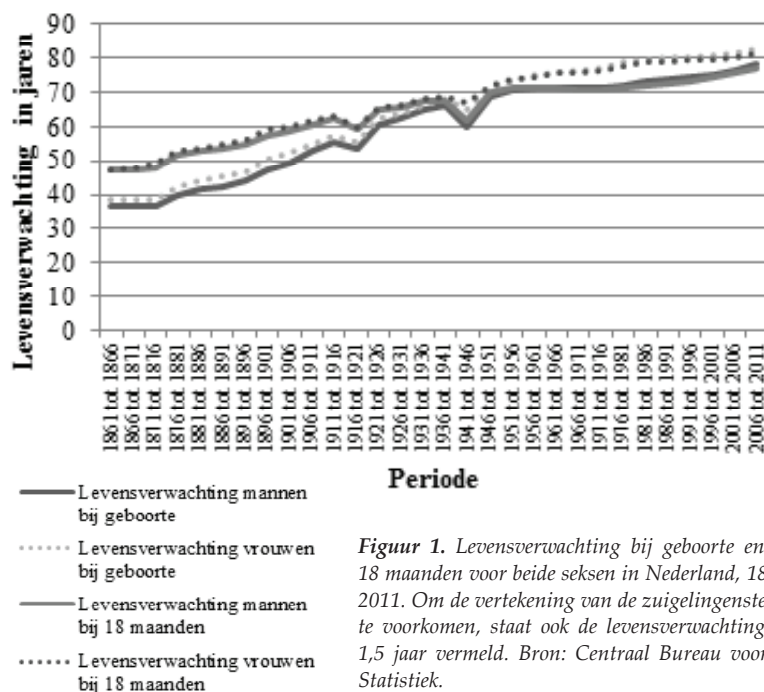
Hoe onvermijdelijk ons sterven ook mag zijn, velen van ons hopen lang en in goede gezondheid te leven. Een lang en gezond leven is ons echter niet allemaal gegund, zowel vroeger als nu niet. In de tweede helft van de 19e eeuw was Nederland getuige van een ongeëvenaarde sterftedaling. Nederlanders stierven steeds later in het leven. De afgelopen 150 jaar is de levensverwachting bij geboorte voor zowel mannen als vrouwen meer dan verdubbeld, van iets meer dan 36 jaar voor mannen en net boven de 38 voor vrouwen tussen 1861 en 1866 naar ruim 78 jaar voor mannen en meer dan 82 jaar voor vrouwen tussen 2006 en 2011.² De sterke stijging van de levensverwachting kan grotendeels worden toegeschreven aan de enorme daling van de zuigelingen- en kindersterfte. Ter illustratie, halverwege de 19e eeuw was in ongeveer 27 procent van alle sterftegevallen nog sprake van de dood van een kind jonger dan één jaar.³

¹ Aurelius Augustinus, *De stad van God*. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld (Amsterdam 1983) 59.

² Voor een uitgebreide beschrijving van deze sterftedaling, zie: T. Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009) 95-122.

³ F. van Poppel and E. Beekink, 'De 'gezondheid' van Nederland: Sterftetrends en sterfteverschillen in de negentiende en twintigste eeuw' in: E. Beekink, O. Boonstra, T. Engelen en H. Knippenberg (eds.), *Nederland in verandering: Maatschappelijke veranderingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 71-94, aldaar 75. Zuigelingensterfte is de sterfte van kinderen tot één jaar oud. Kindersterfte verwijst naar het overlijden van kinderen onder de vijf jaar oud.

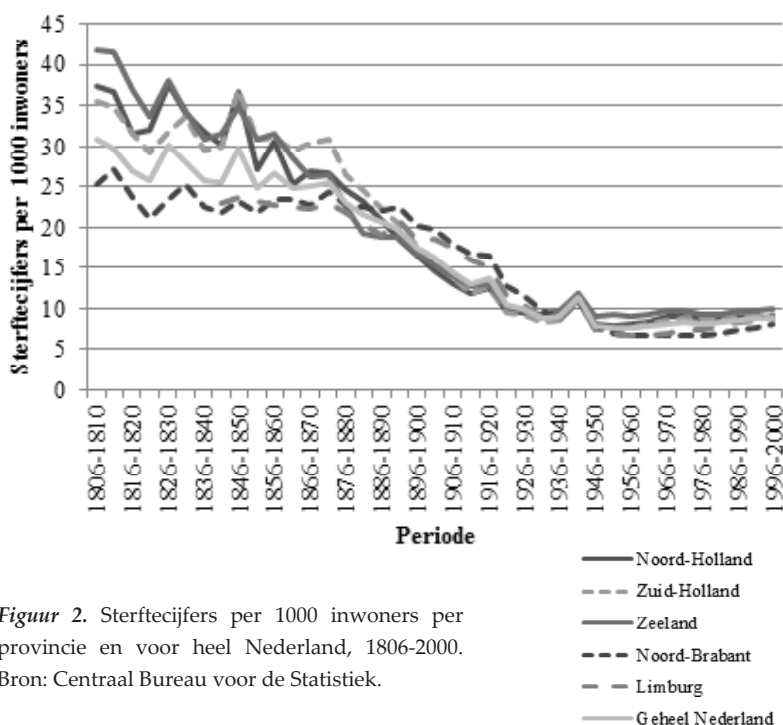
Figuur 1. Levensverwachting bij geboorte en bij 18 maanden voor beide seksen in Nederland, 1861-2011. Om de vertekening van de zuigelingensterfte te voorkomen, staat ook de levensverwachting bij 1,5 jaar vermeld. Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Sommige gebieden in Nederland profiteerden al veel eerder van een betere gezondheid en langer leven dan andere.⁴ Hoe klein ons land ook is, vanaf 1870 tekenden zich opmerkelijk verschillende sterfjepatronen af. De overwegend rooms-katholieke gebieden in ons land hadden daarbij een benadeelde positie. In Limburg en Noord-Brabant lagen de sterftcijfers aanzienlijk hoger dan in overige delen van het land, terwijl de kustgewesten juist een hogere levensverwachting kenden ten opzichte van andere regio's. Dit onderscheid is tot ruim halverwege de twintigste eeuw te herkennen, al namen deze onderlinge verschillen tussen regio's gaandeweg steeds meer af.

⁴ Gezondheid wordt doorgaans geanalyseerd door sterfte- en ziektegegevens, oftewel mortaliteits- en morbiditeitsdata. Sterfte kan worden opgevat als de ultieme staat van ongezond zijn, het uiteindelijke gevolg van ziekte. Daarom worden sterftcijfers gebruikt als een indicator van gezondheid, zo mogelijk in combinatie met gegevens over de morbiditeit van een bevolking. Tot 1900 zijn er helaas geen structurele gegevens over ziekte beschikbaar voor alle regio's in Nederland. Ter verduidelijking, in dit artikel worden daarom de termen 'sterfte' en 'gezondheid' om en om gebruikt, waarbij sterftcijfers de maatstaf van gezondheid zijn.

⁵ A. Saal, *Luctor 1876-1939. Kleine biografie van P.A. Barentsen, arts. 'Een stille goeie mens'* (Nijmegen 2007) 5-16.

Figuur 2. Sterftecijfers per 1000 inwoners per provincie en voor heel Nederland, 1806-2000.
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek.

De verklaring voor de sterftedifferentiatie in Nederland vanaf 1870 is al enige decennia onderwerp van een hevig debat. Enerzijds wordt de oorzaak van sterfteverschillen gezocht in de specifieke kenmerken van een regio, waaronder de economische omstandigheden en bodemgesteldheid, die een slechtere dan wel betere gezondheid in een gebied tot gevolg hadden. Anderzijds hebben veel auteurs Nederlandse gezondheidsverschillen toegeschreven aan religie. Hogere sterftecijfers en lagere levensverwachting zouden voornamelijk te wijten zijn aan culturele starheid onder rooms-katholieken. Verondersteld wordt dat katholieke Nederlanders moderne medische inzichten over gezonde gewoonten, voedsel en hygiëne verwierpen met ernstige, zelfs dodelijke gevolgen voor hun eigen gezondheid. In deze bijdrage verken ik beknopt de laatste visie. Hoe heeft dit standpunt zich door de jaren heen ontwikkeld? Zijn er ook tegengestelde te horen in het debat rondom Nederlandse gezondheidsverschillen in 19e en 20e eeuw? Tevens wil ik in dit historiografisch overzicht een nieuwe, interdisciplinaire inbreng belichten die de invloed van religie op gezondheid in theorie vervat en mogelijk een verfrissend nieuwe blik kan bieden in de discussie over de verhouding tussen rooms-katholicisme en sterfteverschillen in Nederland. Maar belangrijker nog, welke uitdaging stelt de literatuur aan historisch demografen om vast te stellen of en op welke wijze het rooms-katholicisme een slechtere gezondheid veroorzaakte in het Nederland van na 1870?

Traditionalisme en preutsheid

Het standpunt dat hier centraal staat, kan grotendeels teruggeleid worden naar het werk van Piet Barentsen. Hij werkte aan het begin van de 20e eeuw als huisdokter in het Brabantse Kempenland. De onwetendheid en ongezonde leefgewoonten die hij daar aantrof, schokten hem dusdanig dat hij ze menigmaal op papier vereeuwigde. Als Nederlands-hervormde Zeeuw, tot arts opgeleid in het mondaine Amsterdam, stond hij in zijn observaties ver af van de eenvoudige en veelal arme, overwegend rooms-katholieke bevolking in het Kempense Bergeijk.⁵ Hij was verontwaardigd over het wijdverspreide drankmisbruik en de hoge kindersterfte:

De moeder in Kempenland verzorgt haar zuigeling volgens methoden, die werkelijk slecht zijn en dan ook veel lichamelijk lijden en dood veroorzaken. Zij vindt echter die methoden goed, gewoon en alles wat daarvan afwijkt slecht.⁶

Hij trachtte jonge moeders te overtuigen om in te gaan tegen traditionele gebruiken zoals het geven van brandewijn aan huilbaby's en het geven van kunstvoeding of zelfs aardappelen en vlees aan pasgeborenen:

Alle gebruiken, gewoonten en opvattingen zijn oeroud, van geslacht tot geslacht overgebracht en vreemde invloeden hebben deze niet kunnen uitroeien.⁷

Figuur 3. De rooms-katholieke matigheidsbeweging Sobriëtas streed tegen alcoholmisbruik. Barentsen maakte zich hard tegen alcoholmisbruik, in het bijzonder dat van kinderen; onder meer door zich in te zetten voor Sobriëtas.⁸

⁶ P.A. Barentsen, *Het oude Kempenland. Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving* (Groningen/Batavia 1935) 103.

⁷ P.A. Barentsen, 'Het gezinsleven in het oosten van Noord-Brabant', *Mensch en maatschappij* 2 (1926) 44-60, aldaar 47.

⁸ Afbeelding KDC1b16786 collectie: 0058.05, Collectie Sobriëtas. Beeldbank Katholiek Leven in Beeld en Geluid, Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen.

Pogingen de Kempenaren aan te zetten tot vernieuwing en modernisering waren dikwijls aan dovemansoren gericht; zijn felle protesten – in zijn praktijk en in tijdschriften – tegen alcoholmisbruik (met name onder kinderen) en kunstvoeding van zuigelingen ten spijt.⁹

In de jaren '80 van de 20e eeuw weerklonk het werk van Barentsen in dat van Rudolf Philips en Peer Meurkens. Philips was van mening dat ook rooms-katholieke Limburgers aan het einde van de 19e eeuw onwelwillend waren om moderne ideeën en veranderingen te accepteren. Zij hielden stevig vast aan hun traditionele gebruiken en waarden. Katholieken in Limburg waren verstoken van een kritische en rationele mentaliteit ten opzichte van hun eigen gewoonten en gedrag. Het gebrek aan enige kennis van moderne medische inzichten leidde tot structurele ongezondheid onder katholieke Limburgers.¹⁰ Meurkens concentreerde zich vooral op de hoge kindersterfte in het Kempenland in de tweede helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw, waarbij hij zich sterk baseerde op de bevindingen van Barentsen. Kempense moeders zouden hun kinderen niet langer borstvoeding hebben willen geven vanwege toenemende preutsheid aan het einde van de 19e eeuw. Dit schaamtecomplex verspreidde zich door het gehele zuidoosten van Nederland. Rooms-katholieke vrouwen zouden door geestelijken zijn aangespoord om hun lichaam te allen tijde bedekt te houden. Alleen de handen en het gezicht mochten worden getoond. Het ontbloten van de borsten om een zuigeling te voeden werd als ongepast gezien:

Bij het voeden van het kind werden immers de borsten ontbloot en zichtbaar voor aanwezige mannen en opgroeiende kinderen. [...] Frequente borstvoeding over langere periodes maakte plaats voor flessenvoeding en voor spenen op zeer jonge leeftijd.¹¹

Deze verandering in het voedingspatroon van zuigelingen had desastreuze gevolgen. Kunstvoeding was doorgaans van zeer slechte kwaliteit en vele kinderen stierven in hun eerste levensjaar aan spijsverteringsziekten. De verschuiving naar kunstvoeding vond volgens Meurkens plaats na 1870.¹²

⁹ Een goed voorbeeld van Barentsens strijd tegen alcoholisme is het pamflet dat hij schreef voor de rooms-katholieke matigheidsbeweging Sobriëtas: P.A. Barentsen, *Ouders, uw kinderen! Een woord van P.A. Barentsen over het alcoholgebruik door kinderen* (Maastricht 1912).

¹⁰ R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940* (Assen 1980) 146-151.

¹¹ P. Meurkens, *Sociale verandering in het Oude Kempenland (1840-1910)* (Nijmegen 1984) 137-143.

¹² P. Meurkens, 'Kinderrijk en katholiek. De stijging van de huwelijksvruchtbaarheid in het Kempenland, 1840-1920' in: G.J.M. van den Brink, A.M.D. van der Veen en A.M. Woude (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant: demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920* ('s Hertogenbosch 1989) 117-130, aldaar 121.

De hoge vruchtbaarheid onder rooms-katholieken is een populaire wijze om de hogere sterfte onder Nederlandse katholieken te verklaren. Hoe hoger het kindertal en hoe korter het interval tussen kinderen, hoe groter de gezondheidsrisico's zijn voor moeder en kind. De moeder herstelt steeds minder goed van een zwangerschap en bevalling, zeker naarmate zij ouder wordt, wat ook gevolgen heeft voor de gezondheid van de ongeboren vrucht.¹³ Uit een analyse van Frans van Poppel over het verband tussen religie en gezondheid in 19e-eeuws Nederland blijkt dat de hoge vruchtbaarheid onder rooms-katholieken rond 1850 zeker invloed had op de zuigelingensterfte, maar dat dit aan het einde van de 19e eeuw verwaarloosbaar was.¹⁴

Uit diezelfde analyse blijkt in ieder geval dat de provinciale sterftespreiding statistisch gezien inderdaad deels aan religie kan worden toegeschreven. Het percentage rooms-katholieken in een regio levert grotere gezondheidsrisico's op. De slechtere sociaaleconomische omstandigheden onder katholieken blijken vooral halverwege de 19e eeuw van invloed te zijn geweest op de totale sterftet cijfers, maar deze invloed nam door de decennia heen af. Volgens Van Poppel kan hogere sterfte onder volwassenen zeer waarschijnlijk deels worden toegeschreven aan wijdverspreid tabaks- en alcoholgebruik onder katholieke Nederlanders. Tenminste, daar zijn sterke aanwijzingen voor. Het aantal caféhouders en tappers was aanzienlijk hoger in de zuidelijke steden 's Hertogenbosch, Breda en Maastricht dan in steden in het noorden, oosten en westen van het land. Uit de volkstelling van 1930 blijkt dat ook het aantal tabaksverkopers in het zuiden aanzienlijk hoger lag dan in het noorden.¹⁵ Dat roken en excessief drankgebruik groot gevaar opleveren voor de gezondheid behoeft weinig uitleg. Deze gewoonten doen het risico op hart- en vaatziekten, levercirrose en longaandoeningen uiteraard sterk toenemen. Of roken en veel drinken onderdeel waren van een rooms-katholiek cultureel patroon blijft echter de vraag.

Tegengeluiden

Waar er voor onder meer Barentsen, Meurkens en Van Poppel geen twijfel bestaat dat het rooms-katholicisme van invloed is op de gezondheid, schetsen enkele latere studies toch een heel ander beeld. In een recent artikel toont Eveline Walhout aan dat er aan het einde van de 19e eeuw in Noord-Brabant een verschuiving plaatsvond van borstvoeding naar kunstvoeding. Na 1885 nam de sterfte door water- en voedselgerelateerde infectieziekten onder zuigelingen

¹³ T. Engelen and A.P. Wolf, 'Maternal depletion and infant mortality' in: T. Engelen and J.R. Shepherd (eds.), *Death at the opposite ends of the Eurasian continent: mortality trends in Taiwan and the Netherlands 1850-1945* (Amsterdam 2011) 275-287, aldaar 275.

¹⁴ F. van Poppel, 'Religion and Health: Catholicism and Regional Mortality Differences in Nineteenth-century Netherlands', *The Social History of Medicine* 5 (1992) 229-253, aldaar 250-251.

¹⁵ F. Van Poppel, 'Religion and Health', 246-247.

drastisch toe, wat suggereert dat moeders steeds meer overstapten op risicovolle kunstvoeding. Ongepasteuriseerde melk en voeding aangelengd met onzuiver water brachten levensgevaarlijke infectieziektes over op kleine kinderen.¹⁶ Maar niet alleen rooms-katholieke vrouwen zagen in toenemende mate af van borstvoeding. In niet-katholieke, orthodox-protestantse gemeenten in Noord-Brabant was de zuigelingensterfte door spijsverteringsziekten aanzienlijk hoger dan in rooms-katholieke gemeenten. Volgens Walhout bewijst dit dat het zedelijkheidsoffensief niet alleen door priesters was ingezet, maar dat ook gereformeerde dominees zich inzetten tegen het geven van borstvoeding.¹⁷

*Figuur 4. Moeder met kind in Tilburg, 1903.*¹⁸

Onderzoekers op microniveau – dat van het gezin – laten een nog sterker tegengeluid horen. In een studie over seksspecifieke sterftepatronen in Twente tussen 1860 en 1900, tonen Angélique Janssens, Maaïke Messelink en Ariana Need aan dat er absoluut geen samenhang bestond tussen rooms-katholicisme en kindersterfte op individueel niveau. Sterfte lijkt veel eerder bepaald te zijn door omstandigheden binnen het eigen gezin, aangezien vaak dezelfde huishoudens werden getroffen door het overlijden van een kind. Dit verschijnsel wordt ook wel sterfteclustering genoemd.¹⁹ In samenwerking met Ben Pelzer,

¹⁶ In 1862 ontwikkelde Louis Pasteur zijn microbe-theorie. Hij veronderstelde dat microben ziekten veroorzaakten. Door het kort verhitten van bederfelijke waren (zoals melk) werden deze ziektekiemen vernietigd. Voordat het pasteuriseren algemeen goed en verplicht werd, liepen mensen dikwijls rundertuberculose en andere infectieziekten op na het nuttigen van melk. Voor een beschrijving van de invloed van de microbe-theorie, zie: H. Burns, 'Germ theory: Invisible killers revealed', *British Medical Journal* 334 (2007) 11.

¹⁷ E. Walhout, 'Is breast best? Evaluating breastfeeding patterns and causes of infant death in a Dutch province in the period 1875-1900', *The History of the Family* 15 (2010) 76-90, aldaar 87.

¹⁸ Foto genomen door de fotograaf Berssenbrugge. Glasnegatief. Fotonummer 700010, beeldbank Beeldonline, Regionaal Archief Tilburg.

¹⁹ A. Janssens, M. Messelink and A. Need, 'Faulty Genes or Faulty Parents? Gender, Family and Survival in Early and Late Childhood in the Netherlands, 1860-1900', *History of the Family* 15 (2010) 91-108, aldaar 102-106.

heeft Angélique Janssens dit fenomeen verder onderzocht door te kijken naar de sterfte van kinderen van fabrieksarbeidsters in Tilburg en Enschede. Wat opvalt, is dat zuigelingen in Tilburg een groter risico liepen in hun eerste levensjaar te overlijden, maar dat de religieuze denominatie geen enkel effect had op zuigelingen- dan wel kindersterfte. De studie onderschrijft het bestaan van sterfteclustering, waarbij kinderen van rooms-katholieken huize een net zo grote kans hadden als Nederlands-hervormde kinderen om te sterven binnen de eerste vijf levensjaren.

Een theoretisch kader voor het debat

Uitsluitel over het al dan niet bestaan van de relatie tussen religie en gezondheid kan echter ook door microstudies niet gegeven worden. Eerder onderzoek naar sterfteverschillen tussen verschillende religieuze denominaties in Den Haag tussen 1855 en 1912 laat zien dat religie wel degelijk van invloed kan zijn op de gezondheid. Deze studie van Van Poppel, Schellekens en Liefbroer, gebaseerd op gegevens over de kinderen uit 3402 huwelijken die tussen 1857 en 1902 zijn gesloten, laat zien dat de zuigelingensterfte onder joodse Hagenaars aanzienlijk lager lag dan onder rooms-katholieke en protestantse gezinnen in Den Haag. Onder joodse moeders was het de gewoonte om kinderen zeker gedurende het gehele eerste levensjaar borstvoeding te geven, wat het immuunsysteem van het kind ten goede kwam. Niet-joodse zuigelingen stierven dan ook vaker aan ziekten van het spijsverteringsstelsel. Maar doorslaggevend was waarschijnlijk de geïsoleerde positie van de joodse bevolking. De lagere sterfte aan infectieziekten onder joodse kinderen is daar een bewijs van. Doordat joden doorgaans weinig contact hadden met andere geloofsgroepen, liepen zij minder kans besmettelijke ziekten op te lopen van mensen buiten hun eigen religieuze denominatie. Datzelfde is waarschijnlijk ook van toepassing op christelijke minderheden zoals de mennonieten.²⁰

De studie van Van Poppel et al. poogt het debat over rooms-katholicisme en gezondheid in Nederland van een theoretisch kader te voorzien. Hiervoor is met name gekeken naar de bevindingen van een relatief nieuwe discipline: de epidemiologie van religie. Deze concepten verdienen meer aandacht in de Nederlandse casus. Jeffrey Levin, één van de grondleggers van dit interdisciplinaire onderzoeksveld, heeft uitvoerig beschreven op welke wijze religie de gezondheid kan beïnvloeden. Allereerst bevordert of benadeelt een religie de gezondheid door bepaald gedrag voor te schrijven aan gelovigen, bijvoorbeeld door een verbod op tabak, alcohol of bepaalde voedselwaren. Tevens kunnen bepaalde genetische kenmerken van een geloofsgroep de gezondheid gunstig dan wel nadelig beïnvloeden. Daarnaast kunnen psychosociale effecten van een

²⁰ F. van Poppel, J. Schellekens and A.C. Liefbroer, 'Religious Differentials in Infant and Child Mortality in Holland, 1855-1912', *Population Studies* 56 (2002) 277-289, aldaar 283-284 en 288.

religie, zoals het gevoel hebben ergens bij te horen, gevolgen hebben voor de gezondheid. Ook kunnen geloofselementen, zoals een uitverkoren rol voor gelovigen, van invloed zijn. Bovendien kan de gemoedstoestand worden verbeterd door deelname aan religieuze activiteiten. Tenslotte kan het geloof een placebo-effect uitoefenen op een zieke gelovige. Statistisch gezien is een combinatie van al deze factoren aannemelijk.²¹ Dit theoretisch kader vergt echter wel enige aanpassing om toepasbaar te kunnen zijn in historisch onderzoek. Levins theorie richt zich vooral op hedendaagse sociologische en medische casussen en is niet toegesneden op het gebruik van historisch bronmateriaal.

Besluit

Waren rooms-katholieken wel zo onwelwillend en onwetend als sommige auteurs suggereren? In deze bijdrage heb ik slechts enkele publicaties over de verhouding tussen religie – specifiek het rooms-katholicisme – en gezondheid in Nederland na 1870 toegelicht. Wat dit historiografisch overzicht verduidelijkt, is dat het laatste woord er allerm minst over gesproken is. Waar werk zoals dat van Barentsen vooral sociografisch van aard is, ligt de nadruk in recenter onderzoek op het vinden van een statistisch significante samenhang tussen religie enerzijds en sterfte anderzijds. Statistisch onderzoek op provinciaal niveau laat een sterk verband zien tussen religie en sterftecijfers, terwijl sommig onderzoek op microniveau dit beeld ontkracht.

*Figuur 5. Enkele geestelijken genieten tijdens een bezoek aan het Limburgse mijn dorp Treebeek van jenever en tabak.*²²

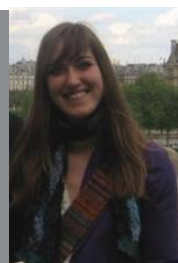
²¹ J.S. Levin, 'Investigating the epidemiologic effects of religious experience' in: J.S. Levin (eds.), *Religion in aging and health* (Thousand Oaks 1994) 3-17.

²² Afbeelding uit 1935, Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen, KDC3c10468 collectie: ALFO 43.16, p. 35, Beeldbank Katholiek Leven in Beeld en Geluid.

Kort gesteld spelen er binnen deze discussie twee vragen. Enerzijds wordt onderzocht of er een verband bestaat tussen religie en gezondheid. Anderzijds wordt geprobeerd te achterhalen wat bij het bestaan van een dergelijk verband de precieze werking van het rooms-katholicisme zou zijn. Onderzoek op een laag geaggregeerd, gemeentelijk niveau voor het gehele land ontbreekt echter nog.

Onwelwillend, onwetend en ongezond? Een antwoord kan pas gevonden worden als eerst het patroon wordt blootgelegd. Bestaat er een verband tussen het percentage rooms-katholieken en hogere sterftcijfers als alle Nederlandse gemeenten na 1870 worden bekeken? Geldt dit voor alle doodsoorzaken, voor alle leeftijden en voor beide geslachten? Mocht er een samenhang tussen religie en gezondheid in Nederland na 1870 zijn te ontwaren, hoe kan dit dan verklaard worden? Een theoretisch fundament is hierbij onmisbaar, maar lijkt in de meeste bijdragen aan het debat te ontbreken. De inzichten uit de epidemiologie van religie – hier zeer beknopt uiteengezet – zouden de discussie van de nodige theoretische onderbouwing kunnen voorzien. De tijd zal leren of katholieke Nederlanders inderdaad minder lang leefden door vast te houden aan hun ongezone ideeën en gewoonten.

Saskia Bultman (1985) is promovendus bij de afdeling Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij doet onderzoek naar praktijken van identiteitsconstructie bij meisjes in de Nederlandse Rijksopvoedingsgestichten, 1858-1975.

‘Gelaatskleur: bleek’

Het fabriceren van het ‘gedegenereerde’ meisjeslichaam

Rond de invoering van de Kinderwetten in 1905¹ bestond er een veelheid aan instellingen die de zorg voor misdadige of verwaarloosde kinderen op zich namen. Terwijl de voorkeur uitging naar particuliere verpleging, kon een kind zo nodig ter beschikking van de regering worden gesteld en naar één van de rijksinrichtingen voor de kinderbescherming gestuurd worden. De rijkstuchtscholen dienden om het zich misdragende kind met een strenge, kortdurende straf te behandelen, maar wanneer langdurige heropvoeding nodig werd geacht om de kinderen weer op het rechte pad te krijgen, belandde het kind in een Rijksopvoedingsgesticht (ROG). Hoewel er in 1905 voor jongens vijf rijksopvoedingsgestichten bestonden, elk met hun eigen karakter, was er vanwege lagere cijfers voor meisjes- criminaliteit slechts één tuchtschool en één ROG voor meisjes. Het meisjes-ROG was aanvankelijk gevestigd in Kasteel Montfoort, maar verhuisde in 1909 naar Huize Eikenstein te Zeist, waar het tot 1950 stond.

De heropvoeding van de meisjes – die tussen 1910 en 1950 meestal vanwege ‘wangedrag’ werden opgenomen² en uit zeer arme gezinnen afkomstig waren – bestond voornamelijk uit het volgen van onderwijs tot dienstbode en het doen van huishoudelijk werk in groepsverband. Elk zojuist opgenomen meisje werd aan een observatie onderworpen die zou uitwijzen in welke van de vijf groe-

¹ De hervormingen werden vastgelegd in een drietal wetten: de wet van 6 februari 1901 (Staatsblad 62) en de wetten van 12 februari 1901 (Staatsblad 63 en 64).

² Het Utrechts Archief, *Rijksinrichtingen kinderbescherming*, toegang 20, inventarisnummers 270-272. ‘Onzedelijkheid’ was meestal de doorslaggevende factor bij de plaatsing. Als tekenen van onzedelijkheid golden in deze periode naast prostitutie, wat af en toe voorkwam, bijvoorbeeld ook regelmatig bezoek aan de danszaal en de bioscoop, een tendens om veel te snoepen en niet-huwelijkse (seksuele) relaties met als ongeschikt bevonden jongens.

pen zij thuishoorde. Als tijdens de observatie (de ‘eerste afdeling’) niets bleek van een ‘abnormalen [*sic*] aanleg’³, ging het meisje over naar de derde afdeling. Hier werden de meisjes op basis van hun leeftijd in drie klassen (9-14 jaar, 14-17 en 17-21 jaar) verdeeld. Alle overige meisjes, onder wie ook zij die al eerder in een gesticht of bij een pleeggezin hadden gezeten, werden in de tweede afdeling geplaatst. Meisjes met een ‘onzedelijk’ verleden werden in een afzonderlijke groep binnen deze afdeling geplaatst, die meestal de grootste groep vormde.⁴ Aangezien deze vijf groepen alle een eigen karakter hadden, valt te verwachten dat het indelen van een nieuw binnengekomen meisje vrij vlot verliep. Het tegengestelde is echter waar. Gedurende de observatieperiode werd elk meisje in een isolatiekamer aan een zeer uitgebreid onderzoek onderworpen. De resultaten hiervan werden van 1905-1950 voor elk nieuw binnengekomen meisje vastgelegd in de ‘persoonsbeschrijving’, een formulier met 62 vragen dat voornamelijk gericht was op het fysiek in kaart brengen van het meisje, door het vaststellen en het meten van lichamelijke ‘degeneratietekens’. Het formulier werd bewaard in de individuele persoonsdossiers van de meisjes.

Voordat het lichaam van het nieuw binnengekomen meisje als ‘gedegeneerd’ kon worden geclassificeerd en bepaald kon worden of zij een ‘abnormalen aanleg’ had of niet, moest dus een hoop geschieden. In dit artikel wordt dit proces beschreven aan de hand van een vaak voorkomende invalshoek binnen het vakgebied van Science and Technology Studies (STS), namelijk het centraal stellen van de manier waarop lichamen in een wetenschappelijke contexten ‘gelezen’ worden. Volgens filosoof Annemarie Mol, werkzaam binnen STS, is het indelen van een lichaam in een categorie niet een eenduidig proces, maar komt hier een heel scala aan praktijken en technieken bij kijken. Praktijken en technieken waarmee het lichaam bestudeerd wordt, geven tegelijkertijd gestalte aan het lichaam, zoals zij in haar werk *The Body Multiple* illustreert.⁵ Aan de hand van de invalshoek van Mol, die recentelijk ook door historici wordt toegepast,⁶ poogt dit artikel te laten zien dat het categoriseren van een meisje als ‘gedegeneerd’ niet vanzelf ging, maar het resultaat van een complexe verzameling van handelingen en ontwikkelingen was. Ten eerste had het formulier aan de hand waarvan het meisje werd onderzocht een lange ontstaansgeschiedenis, en ten tweede geschiedde het lichamelijk onderzoek via een grote hoeveelheid praktijken en technieken.

³ S.J. Meijers, *Rijksopvoedingsgestichten; Meer in het bijzonder dat voor meisjes en de resultaten daar verkregen* (Amsterdam 1918) 23.

⁴ Ibid.

⁵ A. Mol, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice* (Durham/Londen 2002) zie bijvoorbeeld: xii.

⁶ Zie bijvoorbeeld: G. Mak, *Doubting Sex: Inscriptions, Bodies and Selves in Nineteenth-Century Hermaphrodite Case Histories* (Manchester 2012).

De ontwikkeling van een meetinstrument

De persoonsbeschrijving, zoals deze in het meisjes-ROG gebruikt werd, heeft een lange ontstaansgeschiedenis. Met de Kinderwetten van 1905, opgesteld in 1901, werd een programma van eisen ontwikkeld waaraan de tehuisopvoeding moest voldoen. Omdat het toenmalige tehuisbeleid in pedagogisch opzicht nog niet kon voldoen aan deze eisen, gaf inspecteur van het Gevangenis- en Rijkstucht- en Opvoedingswezen Jan Simon van der Aa (1865-1944), in 1901 opdracht aan pedagoog Jan Klootsema (1867-1926) als nieuwe adjunct-directeur van het jongens-ROG te Alkmaar om een passend beleid te ontwikkelen. Gedurende de twintig jaar die volgden zou Klootsema het pedagogische beleid voor de tehuisopvoeding van de Rijksoverheid ontwikkelen.⁷ In Alkmaar begon hij met het verder uitwerken van de observatiemethode voor nieuw ingekomen kinderen. Hierbij ontwikkelde hij onder andere de persoonsbeschrijving, die gedurende de volgende vijftig jaar in de tehuisopvoeding van jongens en meisjes werd gebruikt.⁸ Dit formulier ontstond echter niet uit het niets.

Opvallend genoeg heeft het formulier zijn wortels niet in de tehuisopvoeding van misdadige en verwaarloosde kinderen, maar in het onderwijs voor kinderen met leermoeilijkheden. In 1899 was Klootsema, van oorsprong onderwijzer, benoemd als directeur van de School voor Achterlijke Kinderen te Amsterdam. Hier werden kinderen vóór plaatsing gekeurd, om hun 'achterlijkheid' vast te stellen. Op basis van zijn observaties van de keuringsprocedure op een *Hilfschule*⁹ in Duitsland, ontwikkelde Klootsema samen met psychiater Winkler hiervoor een keuringsschema. Dit formulier richtte zich voornamelijk op het in kaart brengen van lichamelijke kenmerken. Volgens Klootsema kon het achterlijke kind namelijk (deels) herkend worden aan tekens van 'degeneratie': een indicatie van 'achtergeblevenheid' of 'terugval' ten opzichte van de rest van de mensheid, die zich in lichamelijke kenmerken openbaarde. Sinds halverwege de negentiende eeuw werd het begrip 'degeneratie' binnen de medische wetenschap gebruikt om lichamelijk, psychisch of moreel 'ontaarde' individuen te beschrijven, wiens 'ontaarding' niet door sociale omstandigheden, maar door 'erfelijke belasting' werd verklaard. Gedurende de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw verspreidde de degeneratieleer zich ook naar andere terreinen, bijvoorbeeld de criminologie of de pedagogiek.

⁷ T.R.M. Willemse, 'Jan Klootsema (1867-1926), architect van de residentiële orthopedagogiek' in: K. D. R. de Groot, J.D. van der Ploeg en P.A. de Ruyter (eds.), *Handboek orthopedagogiek* (Groningen 1987) 1-32, aldaar 4-9.

⁸ Volgens artikel 27 van het K.B. van 15 juni 1905.

⁹ Een vergelijkbare instelling voor kinderen met leermoeilijkheden en ontwikkelingsstoornissen.

Aangezien Klootsema meende dat zowel achterlijke kinderen als misdadige kinderen aan lichamelijke degeneratietekens herkend konden worden¹⁰ – binnen de degeneratieleer geen ongewone gedachte – is het niet gek dat hij het formulier van de School voor Achterlijke Kinderen aan het ROG Alkmaar uitwerkte tot de ‘persoonsbeschrijving’. Binnen het ROG was het belangrijk om vast te stellen in welke mate en op welke manier een kind ‘gedegeneerd’ was: ‘achterlijke’ kinderen hadden volgens Klootsema namelijk een andere soort behandeling nodig dan misdadige kinderen,¹¹ bij wie dwangopvoeding de degeneratie onschadelijk kon maken. Om de mate van degeneratie vast te stellen, was een grondige persoonsbeschrijving nodig.¹²

Het in kaart brengen van het lichaam

De 62 vragen van de persoonsbeschrijving zijn verspreid over drie gedeeltes: ‘Gegevens betreffende de familie’, ‘Het verleden van den verpleegde’ en ‘Tegenwoordige toestand van den verpleegde’. De meeste vragen hebben betrekking op het lichaam, en richten zich op de erfelijke belasting van het meisje, haar vroege lichamelijke ontwikkeling, en op verschillende lichaamsdelen en lichaamsfuncties. Het formulier wekt de indruk van een wetenschappelijk instrument dat op neutrale wijze allerlei makkelijk te achterhalen gegevens over een individu verzamelt. Deze indruk wordt versterkt door de naam van het formulier – de ‘persoonsbeschrijving’ – en door de manier waarop de vragen gesteld worden. Zo bevatten de vragen óf een persoonlijk voornaamwoord in de derde persoon (‘Leed het aan Engelsche ziekte?’) óf helemaal geen persoonlijk voornaamwoord (‘Oogen: oogbewegingen’, ‘Ooren: bouw’, ‘Borstorganen’). Zowel de vraagstelling, als de korte, feitelijke antwoorden die dit soort vragen oproepen (‘ja’/‘nee’, ‘goed’, ‘onregelmatig’, ‘hartactie iets zwak’), wekken de indruk dat de feiten zich aandragen.¹³ Wat op het eerste gezicht echter niet zichtbaar wordt, zijn alle uitgevoerde handelingen, technieken en metingen en de diverse interacties die nodig waren om tot deze informatie te komen. De informatie die het formulier geeft bestaat namelijk niet zomaar; het werd *gemaakt*. Dit gebeurde in een zeer grondig lichamelijk onderzoek door de gestichtsarts.

¹⁰ J. Klootsema, *Misdeelde kinderen: Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie* (Groningen 1904).

¹¹ Ibid, 31-32.

¹² T.R.M. Willemse, ‘Jan Klootsema (1867-1926), architect van de residentiële orthopedagogiek’ in: K. D. R. de Groot, J.D. van der Ploeg en P.A. de Ruyter (eds.), *Handboek orthopedagogiek* (Groningen 1987) 1-32, aldaar 20.

¹³ De manier waarop vragen op een wetenschappelijk meetinstrument worden geformuleerd verbergt vaak allerlei achterliggende praktijken en technieken, zoals Mak laat zien: G. Mak, ‘Objectifying the Sexual Self. Magnus Hirschfeld’s “Objective Diagnosis of Homosexuality” (1899)’, congrespaper (ESSHC 2012) 1-9, aldaar 7.

In de eerste plaats werd het nieuw binnengekomen meisje visueel onderzocht. Hierbij werden allerlei gegevens over haar lichaam opgeschreven, zoals de kleur van haar ogen ('Oogen [*sic*]: kleur'), haar gelaatskleur ('Gelaatskleur (gezond, bleek, vaal)') en de toestand van haar mond en tanden ('Tanden', 'Tong', 'Geheimelte'). Voor een deel van het visuele lichamelijke onderzoek moest het meisje haar kleren uitdoen. Dit wordt duidelijk uit het formulier van Jacoba R.¹⁴, die in 1918 in het ROG werd opgenomen, waarin de gestichtsarts onder 'Borstorganen' bijvoorbeeld vermeldt dat de 'rechtermamma' iets lager is, en onder 'Buik- en bekkenorganen' dat ze 'ped pub [*pediculosis pubis*, ofwel schaamluis] in de oksels (links)' heeft, en dat haar 'lab. min. [*labia minora*] vrij kort' zijn. Zoals duidelijk is, ging dit lichamelijke onderzoek, in ieder geval in onze ogen, dus vrij ver.

Het meisje werd niet alleen visueel onderzocht, maar ook met behulp van allerlei andere medische technieken. Zo palpeerde de dokter verschillende lichaamsdelen van het meisje, waarbij hij bijvoorbeeld vaststelde of de hals 'struma'¹⁵ bevatte ('Hals') of lette op de aanwezigheid van kliertjes in de oksels ('Borstorganen'). Vaak waren allerlei materiële hulpmiddelen vereist om het lichamenlijk onderzoek uit te kunnen voeren. Om de visus ('Oogen: visus') van het meisje te kunnen meten was een Snellenkaart nodig – de bekende kaart die tegenwoordig nog steeds bij de opticien hangt, die verschillende, van boven naar beneden in grootte afnemende, rijen letters bevat. Om vast te stellen of het meisje afwijkingen aan haar hart en longen had ('Borstorganen') luisterde de gestichtsarts met een stethoscoop aan de borst (auscultatie), en met behulp van een vinger, speld of hamertje werden zes verschillende reflexen (pharijn-, voet-, buik-, cremaster-, pees- en periostreflexen aan bovenste extremiteiten en kniereflex)¹⁶ getest. Ook werd het meisje op verschillende manieren gemeten, waarbij gegevens over haar lichaamslengte en zelfs haar schedelomtrek werden opgemeten. Bij al deze tests en metingen was de medewerking van het meisje vereist. Zo moest zij voor een soepel verloop van het onderzoek stilzitten terwijl de dokter haar lichaam inspecteerde, palpeerde en ausculteerde, en er geen problemen mee hebben om zich voor een onbekende arts, in een vreemde omgeving, waar zij met tegenzin zal hebben gezeten, uit te kleden. Ook zal zij zelf verschillende tests hebben moeten uitvoeren, zoals het voorlezen van de letters van de Snellenkaart, om het onderzoek tot een goed resultaat te brengen.

¹⁴ Alle namen van de verpleegden zijn gewijzigd.

¹⁵ Een vergroting van de schildklier, voelbaar als zwelling in de hals.

¹⁶ Met de 'pharijnreflex' wordt de keelreflex bedoeld, en 'periost' is een bindweefselvlies rondom de buitenkant van het bot. De cremasterreflex is een reflex waarbij bij mannen de teelballen worden opgetrokken bij prikkeling van de binnenkant van het dijbeen. Bij vrouwen is de spier die de reflex veroorzaakt veel minder sterk ontwikkeld, en dat het formulier oorspronkelijk voor jongens is ontworpen, is in de vragen dan ook duidelijk zichtbaar.

gen. De gegevens die op het formulier genoteerd werden zijn dus geen zichzelf aandragende feiten, maar het resultaat van verschillende meettechnieken en interacties tussen het meisje en een arts.

Op verschillende momenten moest het meisje stilzitten terwijl iemand die zij niet kende dichtbij haar kwam. Het feit dat ze haar kleren uit moest doen, waarbij de oksels, borsten en geslachtsdelen werden bestudeerd of gepalpeerd, kan pijn, angst of ongemak veroorzaakt hebben, en ook de lengte van het lichamelijke onderzoek, waarbij het meisje verschillende houdingen moest aannemen (gaan staan, gaan zitten, gaan liggen, de armen omhoog houden), kan verveeldheid, vermoeidheid of ergernis hebben opgeroepen. Uiteraard is het ook mogelijk dat de meisjes de drang voelden om mee te werken met wat er door de 'expert' werd gevraagd, en daarom zonder tegenstribbelen coöpereerden. De praktijken en technieken achter de ogenschijnlijk neutrale feiten op het formulier zijn hoe dan ook zeker niet 'neutraal', maar juist afhankelijk van machtsverschillen tussen expert en bestudeerde.

Naast door verschillende observatie- en metingstechnieken en interacties met het meisje werd informatie over het lichaam van meisje ook verzameld door de interactie tussen de gestichtsarts en een derde. Zo werden doorgaans bij het eerste bezoek aan het gesticht één of beide ouders van het meisje geïnterviewd, om zo de informatie waarnaar gevraagd werd in de eerste twee gedeelten van het formulier – 'Gegevens betreffende de familie' en 'Het verleden van den verpleegde' – te verkrijgen.¹⁷ In het instituut werden de ouders gevraagd om vragen te beantwoorden over erfelijke 'afwijkingen' (waaronder 'dronkenschap', 'krankzinnigheid', 'zenuwziekte' en 'misdaad') in de familie en over de vroege lichamelijke ontwikkeling van hun dochter. Zo werden ouders gevraagd of de zwangerschap en geboorte van het meisje een 'normaal verloop' hadden gehad, of het kind aan 'Engelsche ziekte', stuipen of toevallen had geleden, en op welke leeftijd het kind had leren lopen en spreken. Zoals historicus Mak in haar onderzoek naar medische vragenlijsten laat zien, kan het stellen van vragen aan een geïnterviewd persoon in een medische setting, en het vervolgens opschrijven van hun antwoorden, gezien worden als een proces waarbij de subjectieve antwoorden van de geïnterviewde persoon getransformeerd worden tot 'objectified facts'.¹⁸ Dergelijke 'feiten' liggen niet zomaar 'voor het oprapen', maar worden *gemaakt* in een interactie tussen, in dit geval, gestichtsarts en ouder. Bovendien krijgt de informatie waarnaar gevraagd wordt, en die vervolgens uitgesproken en opgeschreven wordt, een zekere veelzeggendheid. Niet alleen fungeert de vraag naar bijvoorbeeld 'Engelsche ziekte' of 'de leeftijd waarop het kind heeft leren spreken' als een aspect dat bestudeerd moet worden om 'iets' over het kind in kwestie te weten te komen, maar wordt ook

¹⁷ W.P.C. Knuttel, *Regeeringskinderen* (Den Haag 1918) 125.

¹⁸ G. Mak, 'Objectifying the Sexual Self. Magnus Hirschfeld's "Objective Diagnosis of Homosexuality" (1899)', congrespaper (ESSHC 2012) 1-9, aldaar 7.

het gegeven antwoord – het feit dat het kind nooit Engelsche ziekte heeft gehad, of het feit dat het met anderhalf leerde spreken – een significant en veelzeggend ‘teken’, een feit, een aanwijzing.

Het onderzoeken van een lichaam om het te classificeren is geen ‘neutrale’ aangelegenheid, maar een uitgebreide verzameling technieken, handelingen, interacties, observaties en interpretaties. Maar hoe hingen al deze observaties over het lichaam van het meisje samen, en wat was hun betekenis?

Het ‘lezen’ van het lichaam

Op het eerste gezicht lijkt de persoonsbeschrijving zo’n grote hoeveelheid aan ongerelateerde informatie over het lichaam van het meisje te bevatten, dat het moeilijk voor te stellen is hoe een arts hieruit één coherente conclusie kon trekken. Een arts die het onderzoek uitvoerde, die destijds zeker over enige kennis van de degeneratieleer beschikte, wist echter zonder problemen wat het formulier vast wilde stellen. Nagenoeg alle aspecten van het lichaam die in de persoonsbeschrijving onderzocht worden, fungeren namelijk als mogelijk teken van degeneratie, zoals uit de geschriften van Klootsema blijkt. Zo gelden afwijkingen van de schildklier (‘struma’), een moeilijke geboorte, ziekte in de eerste levensjaren (en in het bijzonder: stuipen), laat leren lopen en spreken, stoornissen in de bewegingen van het oog en een onregelmatige ‘inplanting’ van de oren – aspecten die, zoals uit het bovenstaande blijkt, allen in de persoonsbeschrijving worden onderzocht – volgens Klootsema als mogelijke tekenen van achterlijkheid. Een bleke huid kan wijzen op ‘cretinisme’ en misdadige kinderen kunnen vaak herkend worden aan symptomen als ‘microcephalie’ (een kleine schedel), afwijkingen in het gehemelte, een onregelmatige ‘inplanting’ van de tanden, en overerfbare aandoeningen als tuberculose, drankzucht of krankzinnigheid in de familie.¹⁹ Ook andere lichamelijke aspecten die de persoonsbeschrijving onderzoekt, zoals lichaamslengte, vergrote schaamlippen en abnormale reflexen gelden binnen de criminele antropologie als bekende tekenen van degeneratie van de misdadige of onzedelijke vrouw.²⁰

In de degeneratieleer kregen, zoals uit het bovenstaande duidelijk wordt, allerlei kenmerken van het lichaam een bepaalde significantie. Het onderzochte meisjeslichaam kon dus niet ‘zomaar’ gelezen worden, maar werd op een heel specifieke manier ‘leesbaar’ gemaakt, waarbij een zeer grote hoeveelheid aspecten van het lichaam dienden als teken van ‘iets’ anders. Op het moment van het lichamelijk onderzoek werd het meisjeslichaam gestalte gegeven als een verzameling mogelijke indicatoren van degeneratie, waardoor het lichaam een bepaalde betekenis (wel/niet, meer/minder gedegeneerd) kreeg.

¹⁹ J. Klootsema, *Misdeelde kinderen: Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie* (Groningen 1904) 26-50.

²⁰ C. Lombroso en G. Ferrero, *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, N.H. Rafter en M. Gibson (trans.) (Londen 2004) 115-164.

Conclusie

De meisjes die tussen 1905 en 1950 het gesticht binnenkwamen werden onderworpen aan een uitgebreid lichamelijk onderzoek, waarmee de instelling wilde achterhalen of het meisje 'gedegenereerd' was of niet. De casus van de persoonsbeschrijving laat zien dat een lichaam niet 'zomaar' gekend wordt of tot een categorie behoort; voordat een classificatie plaats kan vinden, moeten er allerlei handelingen worden uitgevoerd, interacties plaatsvinden en metingen en observaties worden gedaan. De 'feiten' over het meisjeslichaam, aan de hand waarvan de classificatie plaats kon vinden, dienden zich niet vanzelf aan, maar werden *gemaakt* door een heel scala aan praktijken en technieken – wiens samengroepering als set onderzoekstechnieken bovendien een lange ontstaansgeschiedenis had. Het gedegenerende meisje bestond dus niet zomaar, maar werd gefabriceerd.

Anneke Smelik is hoogleraar Visuele Cultuur bij de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2012 verscheen haar boek *Ik cyborg. De mens-machine in populaire cultuur*.

Een knipoog van de cyborg

Mens-machine

Stel, je hebt verlamde benen, maar via de computer kun je een avatar aannemen die jou weer in staat stelt om te lopen, te rennen en te sporten. Met de avatar kun je zelfs de lucht inademen op een andere planeet waar mensen niet zomaar in de atmosfeer kunnen overleven. Dat overkomt Jake Sully in de sciencefictionfilm *Avatar*, de beroemde 3D-film van James Cameron uit 2009. Jake is als oorlogsveteraan verlamd geraakt. Op expeditie naar de planeet Pandora kan hij via het Avatar-programma een Na'vi worden; een buitenaards wezen dat enigszins op een mens lijkt, maar dan blauw en groter van gestalte is en een staart heeft. Je zo van je falende lichaam kunnen ontdoen, is dat geen heerlijke fantasie?

Jake is een gedigitaliseerde mens, een *cyborg* – een *cybernetisch organisme*. De term cyborg is vooral bekend geworden door het essay *Een cyborg manifest* van de wetenschapsfilosofe Donna Haraway (1985). De cyborg is een kunstmatige mens in het tijdperk van de computer en cybernetica, maar deze hedendaagse mens-machine heeft historische voorlopers.

De mens-machine is een verzamelwoord voor allerlei vormen van een kunstmatige mens: homunculus, robot, androïde, replicant, bionische mens, superman, x-man, mutant, kloon, cyborg, avatar, of wat voor woord dan ook gebruikt wordt in de mythologische verhalen van het genre van de sciencefiction. De automatische mens heeft alles te maken met de opkomst van de moderne wetenschap en ook met ontwikkelingen in de filosofie, met name het materialistische denken van Descartes dat een scheiding aanbrengt tussen lichaam en geest. In die tijd komt het idee op van de mens als een machine. De Franse filosoof Julien Offray de la Mettrie publiceert in 1748 een klein werkje met de titel *L'homme machine*. Hierin betoogt hij onder andere dat de mens een complexe machine is, die door de rede wordt gedomineerd, wat hem doet uitstijgen boven de dieren die niet veel meer dan automaten zijn.¹

¹ J. Offray de la Mettrie, *De mens een machine*. Vertaling H.W. Bakx (Meppel 1978).

Eén van de voorlopers van de hedendaagse sciencefiction is de roman *Frankenstein* uit 1818, het beroemde verhaal van Mary Shelley waarin de Zwitserse student Victor Frankenstein uit organisch materiaal van lijken een kunstmatige mens creëert, het naamloze monster dat iedereen angst aanjaagt en uiteindelijk in de duisternis verdwijnt. Hoewel het schepsel in de hele roman geen naam krijgt, is Frankenstein synoniem geworden voor het monster dat door mensen in een laboratorium in naam van de wetenschap gecreëerd wordt. De naam Frankenstein is mede beroemd door verfilmingen uit de vorige eeuw, vooral de film uit 1931 met Boris Karloff als het monster. Even beroemd is het vervolg, *The Bride of Frankenstein*, uit 1935 met Elsa Lanchester als zijn vrouw. In de roman van Mary Shelley deinst Victor Frankenstein er echter voor terug om een vrouw voor het schepsel te creëren om te voorkomen dat zij een nieuw geslacht aan monsters kunnen voortbrengen. Hierna is het monster gedoemd tot eenzaamheid.

Ruim een halve eeuw later schrijft Villiers de l'Isle-Adam de roman *l'Ève future* (1886), waarin de uitvinder Edison in zijn laboratorium een kunstmatige vrouw fabriceert die hij de Androïde noemt. Deze nieuwe Eva komt tot leven door elektriciteit. Dit lijkt sterk op de fascinerende scène waarin de robot Maria tot leven wordt gewekt in het laboratorium van de gekke wetenschapper Rotwang in één van de eerste sciencefictionfilms, de zwijgende zwart-witklassieker *Metropolis* (1927) van Fritz Lang. In zowel roman als film is de robot-vrouw met de bijbelse naam veroemd en vergaat zij in een brand.

Figuur 1 De beroemde vrouwelijke robot Maria in de zwijgende klassieker *Metropolis* van Fritz Lang uit 1927.

Robots en cyborgs

Een bekend woord voor de mens-machine is robot. Dit wordt misschien nog wel het meest gebruikt in het dagelijkse taalgebruik, meer dan het minder ingeburgerde cyborg. Het is een Tsjechisch woord dat is bedacht door Karel Čapek in zijn toneelstuk *R.U.R.*, met de Engelse ondertitel '*Rossum's Universal Robots*' (1921). De term robot staat voor een mechanische mens-machine, en in dit verhaal worden ze productmatig in grote hoeveelheden in een fabriek gemaakt. Eerlijk gezegd vind ik het toneelstuk *R.U.R.* nu vrij onleesbaar, maar het verkreeg in zijn tijd onmiddellijk bekendheid en werd veel gespeeld en ook al snel vertaald. Eigenlijk is het toneelstuk vooral beroemd gebleven door

het woord 'robot', dat naar verluidt in het Tsjechisch een vorm van slavernij aanduidt. In *R.U.R.* zijn de robots noeste arbeiders die optimaal efficiënt zijn, omdat ze geen last hebben van emoties. Zij komen in opstand tegen de mensen die helemaal niets meer hoeven te doen behalve hen onderdrukken. In het toneelstuk worden alle mensen uitgeroeid, maar op het laatst zijn er twee robots die emoties ontwikkelen en verliefd op elkaar worden. Zij bieden als een nieuwe Adam en Eva een sprankje hoop voor een nieuwe mensheid. We zien hier een thema dat vaak terugkeert in sciencefiction, namelijk het idee dat robots uiteindelijk tot mensen evolueren met een ziel en emoties. De film *I, Robot* (2004) is behalve op Isaac Asimov's verhalenbundel (1950) met dezelfde titel duidelijk op dit verhaal geïnspireerd.

Waar de robot mechanisch is en als machines in een fabriek werken, is de cyborg cybernetisch en daarom past het begrip cyborg beter bij het digitale tijdperk. De cyborg verwijst naar hedendaagse technologische ontwikkelingen, weg van de modernistische machine van het industriële tijdperk naar de cybernetische computer van de netwerkmaatschappij. Het is nu de vraag of de mens zo met de technologie versmolten raakt dat hij of zij in feite een cyborg is. De uitvinder van het woord 'cyborg', Manfred Clynes, zegt dat de mens altijd al verbonden is geweest met technologie: 'Op het moment dat de homo sapiens een bril op zet, is hij al veranderd. Wanneer hij op een fiets rijdt, wordt hij min of meer een cyborg. Fietsen is moeilijk om te leren, maar als je het eenmaal kunt dan doe je het automatisch en wordt de fiets een onderdeel van jou.'² Ook Donna Haraway is van mening dat wij al cyborgs zijn.³

Het verbeterde lichaam

Wetenschappelijke ontwikkelingen in wat wel NBIC ('enbik') wordt genoemd – nanotechnologie, biotechnologie, informatietechnologie en cognitiewetenschappen – hebben nieuwe mogelijkheden voor interventies in het menselijk lichaam en leven geopend.⁴ Technologie verbetert dan ook het lichaam. Vaak is dat medische technologie: lenzen, gehoorapparaten, pacemakers, pinnen in botten en gewrichten, een chip of een hersenimplantaat. Neem het voorbeeld van Aimee Mullins, die vanaf de knieën geamputeerde benen heeft en sinds haar jeugd prothesen draagt. Als atlete gebruikt Mullins futuristische beenprothesen om hardlooppwedstrijden te winnen; ze won sprintwedstrijden op de Paralympische Spelen van 1996. De prothesen zijn gemaakt van carbonfiber, een zeer lichte en sterke koolstofvezel, en lijken eerder op poten van een katachtige

² M. Clynes, en N. Kline, 'Cyborgs and space' in: C.H. Gray (red.), *The cyborg handbook* (Londen 1995) 49. Het artikel dat in 1960 verscheen in *Astronautics* is hierin herdrukt en aangevuld met een ongepubliceerd artikel van Clynes, 'Cyborg II' en een interview met Clynes.

³ D. Haraway, *Cyborg manifest* (Amsterdam 1994) 84.

⁴ P.P. Verbeek, *De grens van de mens* (Rotterdam 2011).

dan benen van een mens; ze zijn dan ook gemodelleerd naar de poten van een cheeta. Inmiddels zijn dit soort cyborgs ingeburgerd: deze zomer rende Oscar Pistorius op zulke prothesen op de Olympische Spelen zelfs mee met de gewone hardlopers.

Als fotomodel gebruikt Aimee Mullins meer alledaagse prothesen om de catwalk te bewandelen, hoewel de modeontwerper Alexander McQueen haar ook kunstzinnige prothesen van hout heeft aangemeten voor een modereportage van *Dazed & Confused* in 1999.⁵ Omdat ze een crinoline en een kraag van hout draagt, valt het in eerste instantie niet eens op. Door de mise-en-scène lijkt ze op een automatenpop uit de Victoriaanse periode. Ook speelt ze als actrice in de derde film van de avant-gardecyclus *The Cremaster Cycle* van Mathew Barney (bestaande uit vijf films tussen 1994-2002). Daarin draagt ze verschillende soorten prothesen, waardoor ze met poten soms op een panter lijkt en met benen van glas op een futuristische cyborg in een verre, transparante, toekomst.⁶ In het voorbeeld van de mooie Aimee Mullins die met prothesen succesvol is als atlete, model en actrice, zien we dat de sciencefictionfiguur van de mens-machine al werkelijkheid is geworden.

Figuur 2, 3 en 4 Drie keer Aimee Mullins: als atlete; als model voor Alexander McQueen, en als panter in de film *Cremaster 3* van Mathew Barney.

⁵ M. O'Mahony, *Cyborg. The Man-Machine* (Londen 2002) 100-101.

⁶ M. Smith, 'The vulnerable articulate: James Gillingham, Aimee Mullins, and Matthew Barney' in: M. Smith & J. Morra (red.), *The prosthetic impulse. From a posthuman present to a biocultural future* (Cambridge 2006) 43-72.

Populaire cultuur

Het is in de populaire cultuur, en dan vooral in de sciencefiction, waar we de cyborg vinden als een fantasie van een superieur bovenmenselijk wezen met een onoverwinnelijk lichaam. In de jaren twintig van de vorige eeuw ontstaat in film en literatuur een grote fascinatie voor wetenschap en technologie, waarbij de invloed op het menselijke lichaam een belangrijk onderwerp is. De technologie kan dat lichaam perfectioneren, maar evengoed naar de schroothoop verwijzen. Vanaf het begin hebben sci-fi films wetenschap en technologie als een potentiële bedreiging afgeschilderd, en de mens-machine als eng monster, maar in de laatste decennia wordt de cyborg steeds meer een aantrekkelijk beeld. Dat is te begrijpen, want het is ook niet meer van deze tijd om technologie als vijand te zien. We gaan zelfs affectieve relaties aan met onze apparaten: we strelen onze fiets of auto, geven toestellen een naam, praten tegen onze computer, en slaan of schoppen apparaten die het niet goed doen. En wie houdt nu niet van z'n mobieltje?

Die ontwikkeling zien we terug in het beeld van cyborgs in sci-fi films. Het harde metaal van de mechanische robot is vervangen door het kwikachtige virtuele lichaam van de cyborg. De cyborg T1000 uit *Terminator 2. Judgment Day* (1991) is tot op heden nog steeds één van de meest boeiende verbeeldingen van een cyborg. Hoewel deze cyborg van vloeibaar kwik meestal driedimensionaal is, kan hij ook een- of tweedimensionaal worden: zo kan hij tot een punt oplossen en door muren en vloeren heengaan, hij kan zijn arm tot steekwapen omvormen, en hij kan vernietigd worden om daarna de flarden en stukjes weer te laten vervloeien tot een geheel. Zijn flexibele vorm tart de grenzen van onze verbeeldingskracht, omdat hij/zij/het elk denkbaar dualisme overschrijdt: mens/machine, organisch/technologisch, mannelijk/vrouwelijk, hard/zacht, innerlijk/uiterlijk. De filmische verbeelding van de T1000 is een voorbeeld van de explosieve verbeeldingskracht die de figuur van de cyborg in onze cultuur heeft geïntroduceerd.

Digitale technologie heeft gezorgd voor enkele belangrijke veranderingen in het beeld van de cyborg: van de 'hardware' cyborg van de jaren tachtig naar de 'software' en 'wetware' cyborgs van de jaren negentig en het eerste decennium van deze eeuw. Dit is geen keurig afgebakende evolutie omdat de hardware cyborg nog steeds een belangrijke rol speelt in populaire beeldcultuur. Autoreclames zijn er bijvoorbeeld dol op; neem het jongetje dat in één minuut evolueert tot een man die verandert in een Renault Clio 3. Of de reclames van Citroën C4 waarin een auto een man wordt: een auto-mens-machine die danst op ijs, hip-hopt op straat, of een warming-up doet. De *hardware* cyborg combineert een menselijk lichaam met harde technologie in de vorm van metalen implantaties of prothesen. De klassieke voorbeelden zijn de gestaalde figuren van de Terminator en RoboCop. Vaak worden deze cyborgs gespeeld door (Europese) bodybuilders met hun gespierde lichamen, zoals Arnold Schwarzenegger, Dolph Lundgren en Jean-Claude van Damme.

De *software* cyborg is een computerprogramma dat als mens kan functioneren, of een mens die zichzelf kan aansluiten op een computer. Johnny Mnemonic kan bijvoorbeeld in de gelijknamige film data uit de computer uploaden naar zijn hersenen. We zagen al de fluïde software T1000 uit de tweede terminator-film en Jake Sully in *Avatar*. Zelfs een dode en totaal verminkte soldaat kan via zijn brein voortleven zoals Captain Colter Stevens in *Source Code*. Nu de software cyborg niet meer gestaald of gespieerd hoeft te zijn, wordt deze figuur vaker gespeeld door meer androgynе acteurs zoals Robert Patrick als de T1000, Keanu Reeves (in *The Matrix* serie en *Johnny Mnemonic*), Jude Law (in *Gattaca* en *Artificial Intelligence*), Sam Worthington (in *Avatar*) of Jake Gyllenhaal (in *Source Code*). Ook maken meer vrouwen hun entree als cyborg, zoals Wynona Ryder in *Alien Resurrection* en Angelina Jolie als Lara Croft in de *Tomb Raider* films. Al is Lara Croft strikt genomen geen cyborg, zij is wel gebaseerd op een fictief personage uit een computerspel en beschikt over supermenselijke kracht waarmee zij mannen en machines kan overwinnen.

Figuur 5 De sexy en onoverwinnelijk sterke Lara Croft

De robot of cyborg is meestal een ‘droge’ mens, omdat het in feite geen biologische oorsprong heeft en dus geen levend organisme is. Maar ook dat is aan het veranderen, want het gaat bij de software cyborg om een mens die aangesloten kan worden op de computer. Daarmee ontstaat een cyborg met een organisch binnenste, dat gekenmerkt wordt door vochtige substanties zoals bloed en slijm. De *wetware* cyborg vormt dan ook een mix van digitale technologie en een ‘zacht’ en ‘vochtig’ organisme, zoals Cash in *Alien Resurrection* (1997). Als zij door enkele kogels in de borst wordt geraakt, is zij onsterfelijk zoals een cyborg betaamt, maar blijkt zij wel een zacht binnenste te hebben dat gewond raakt. Daar druipt dan geen rood bloed uit, maar wit slijm. De wetware cyborg refereert vaak aan kenmerken van het horrorgenre, vooral de ‘splatter movies’, omdat het lichaam uiteen kan spatten in een bloederige of slijmerige substantie. De uitwisseling tussen hardware, software en wetware vindt in hedendaagse sciencefiction overigens steeds vaker plaats in de hersenen, zoals in *Inception* (2010) of *Source Code* (2011). Hoewel de computer er nog wel aan te pas komt, krijgen we dat in de films niet te zien of uitgelegd. Het lijkt erop dat we hier te maken hebben met een overgang van digitale sferen naar het gebied van neuronen en neurowetenschap. Het brein fungeert dan als interface tussen mens en machine.

Virtualisering

Hoewel ik het hier alleen maar heb kunnen aanstippen, blijkt uit mijn onderzoek naar sciencefiction films dat de cyborg niet langer een beeld is dat per definitie angst inboezemt. Soms is de cyborg eng en gevaarlijk, maar steeds vaker biedt hij of zij een aantrekkelijk 'mensbeeld'. De omslag zien we heel duidelijk tussen de eerste en de tweede Terminatorfilm. Is in *The Terminator* (1984) de cyborg nog de slechterik en een angstaanjagende figuur, in *Terminator 2. Judgment Day* (1992) staat hij aan de goede kant. Het vrouwelijke personage Sarah vindt hem, 'this thing, this machine', een ideale vader en partner. Het is zelfs zo dat verschillende sci-fi films de cyborg neerzetten als menselijker dan de mens. Als in *Alien Resurrection* de met de alien gekloonde Ripley ontdekt dat Anna-lee Call een cyborg is, dan zegt ze: 'Dat dacht ik al. Je bent te menselijk om een mens te zijn'. Ook de robot Sonny in *I, Robot* is innemend en vriendelijk. Aan het eind van de film knipoogt hij: een cyborg die knipoogt, menselijker kan het niet! Dit is typerend voor de sci-fi film van de laatste jaren; cyborgs zijn aardiger en humaner dan mensen, met als summum van schattigheid natuurlijk Wall-E, het robotje dat dapper onze troep op Aarde opruimt.

De mens-machine in sci-fi films heeft zich ontwikkeld van geharnaste macho naar gevoelige cyborg. Is de hardware cyborg eigenlijk een soort robot met mechanische onderdelen die uitmunt in bovenmenselijke lichaamskracht, dan is de software cyborg een cybernetische mens die zich kenmerkt door snelheid, vloeibaarheid en intelligentie. De software cyborg is door de computer verbonden met zijn omgeving net zoals mensen in de netwerkmaatschappij zijn opgenomen in een complex weefsel van online en mobiele relaties. Wel kan de cyborg anders dan mensen in het echte leven de gewone tijd en ruimte overstijgen. Qua tijd kan dat zowel het verleden als de toekomst zijn (*The Matrix*, *A.I.*, *Source Code*), en qua ruimte kan het overal op aarde zijn (*Johnny Mnemonic*), zelfs in de geest, het onbewuste of geheugen van mensen (*Inception*, *Source Code*) of op buitenaardse planeten (*Avatar*). Ook kan de software cyborg zich van de zwaartekracht van de aarde losmaken, omdat hij zich in de virtualiteit van cyberspace bevindt, zoals in de gevechten van *The Matrix*. De hardware cyborg zien we steeds minder optreden in sciencefiction. De mannetjesputter heeft zich verplaatst naar andere genres, zoals de vechtfilms en de avonturenfilms. Zo is Batman dan wel geen cyborg, maar in de laatste films is hij letterlijk geharnast in zijn zwarte pak dat de spieren van het mannelijke lichaam visueel nabootst en opblaast.

Dit soort 'dommekracht' is aan de software cyborg niet langer besteed. De computer 'virtualiseert' het menselijke lichaam. Door deze virtualisering verdwijnt het probleem van fysieke kracht of gedwongen arbeid of slavernij die vaak het thema waren van oude sci-fi films. Met de virtualisering, wat een zekere ontlichamelijking inhoudt, verdwijnt ook een kwestie als sekse. De software cyborg hoeft niet meer te vechten om zijn fysieke kracht of zijn superioriteit ten opzichte van vrouwen te bewijzen. Het lichaam van mannelijke cyborgs wordt in films meer geërotiseerd en de mannen krijgen 'last' van emoties en een geweten. Vrouwelijke cyborgs blijven sexy, maar worden ook bovenmenselijk

sterk en krachtig. In cyberfilms van de laatste pakweg tien à vijftien jaar zijn vrouw en man dan ook steeds meer aan elkaar gelijk en zien ze er vaak opvallend androgyn uit.

Sci-fi cyborgs worstelen vaak met vragen rond hun identiteit, geheugen, emoties, en zelfs het onbewuste. Ze weten zelf niet of ze cyborg of mens zijn. Met dit soort twijfels en worstelingen behoort de cyborg typisch tot de postmoderne maatschappij, die de socioloog Zygmunt Bauman omschrijft als 'liquide', als vloeibaar. Van T1000 in *Terminator 2* tot de lichtgevende, transparante, cyborgs aan het einde van *Artificial Intelligence*, zien we in sci-fi films een visuele verbeelding van een mogelijke identiteit die is getransformeerd tot een vloeibare, flexibele, dimensie zonder vaste kern. Beelden van de toekomst zijn altijd ambivalent. Soms is de liquide cyborg griezelig, want T1000 maakt gebruik van die vloeibaarheid om mensen te vermoorden.

Maar elders is de wendbare en vloeibare cyborg aantrekkelijk, zoals de transparante cyborgs van *Artificial Intelligence* die door aanraking met elkaars geest in verbinding staan. In dit soort cybernetische beelden staat de cyborg symbool voor de genetwerkte en relationele mens van vandaag.

Figuur 6 Op het affiche van de tweede film uit de Matrix-serie is goed te zien hoe de mannelijke en vrouwelijke acteur op elkaar lijken: digitale androgynie.

Leermeesters in de geschiedenis

In deze rubriek komt elk nummer een medewerker van de RU aan het woord over zijn of haar leermeester. Deze keer is de beurt aan **Theo Engelen** (1950), hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit.

Mijn leermeesters

Tja, leermeesters. Een mens leert zijn hele leven van veel verschillende personen. Probeer dat maar eens uit elkaar te houden. Ik kies er hier toch twee uit, simpelweg omdat hun naam onmiddellijk tevoorschijn schoot toen me de vraag werd voorgelegd deze bijdrage te schrijven. Het zijn twee docenten die op cruciale momenten in mijn opleiding een beslissende zet hebben gegeven in de richting van de historicus die ik nu ben. Ik doel op dr. A.E.M. (Toon) Janssen, voormalig universitair docent Nieuwe Geschiedenis aan onze universiteit en wijlen prof. dr. A. (Ad) van der Woude, hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan de (toen) Landbouw Hogeschool Wageningen.

De eerste twee jaren van de opleiding Geschiedenis waren ook in de jaren zeventig van de vorige eeuw niet de meest boeiende. Encyclopedische tentamens, hoorcolleges en heuristiek vormden de weinig aansprekende hoofd-moot. En toen begon het derde jaar waarin we voor het eerst onderzoek gingen doen, in mijn geval onder leiding van dr. P.A.M. Geurts en (toen nog) drs. A.E.M. Janssen. We bestudeerden Edmund Burke's *Reflections on the revolution in France* uit 1790. Meer dan de bespiegelingen van een conservatief auteur werd ik geraakt door de manier waarop Geurts, maar vooral Janssen ons lieten zien hoe je een tekst echt moet 'lezen'. Dat een aantal passages alleen begrijpelijk zijn als je je kunt verplaatsten naar 1790. Dat de context van auteur en boek onmisbaar zijn. Welke andere boeken verschenen er in die tijd en welke relatie hadden die met de *Reflections*? In de paar maanden die het werkcollege duurde kwam het enthousiasme waarmee ik ooit voor de studie Geschiedenis had gekozen en dat in de eerste twee studiejaren op een waakvlam was gezet, weer terug.

Ik leerde nog een andere belangrijke les van Toon Janssen. Taal, zei hij onder verwijzing naar L.J. Rogier, is het enige wapen van de historicus. En dus legde hij tot in detail zout op elke taalkundige slak die in de werkstukken te vinden was. Heel irritant als jouw bijdrage toevallig aan de orde was, maar buitengewoon leerzaam. Nog steeds overvalt mij een gevoel van schaamte als ik weer eens een lapsus vind in een van mijn vroegere artikelen. Als Toon Janssen het maar niet ziet...

De derde les. Om redenen die mij nog steeds niet duidelijk zijn, werd ik als eerstejaars student gekozen in de zogenaamde sectieraad geschiedenis, een gremium waarin docenten en studenten beslisten over het wel en wee van de

opleiding. Als docent kwam ik ook weer bij de vergaderingen en zat ik in heel wat commissies. Vaak kwam ik daar Janssen weer tegen. Hij had een bewonderenswaardig gebrek aan respect voor bestuurders. Die formulering klopt niet: respect was er wel, maar niet de bereidheid klakkeloos mee te lopen met plannen die voornoemde bestuurders op de opleiding loslieten. Onder het motto “zonder dwarsliggers rijden er geen treinen” fileerde hij zulke plannen tot op het bot, inhoudelijk en taalkundig, zoals hij dat ook met onze derdejaars werkstukken had gedaan. Heel irritant als het toevallig jouw plan was, maar heilzaam voor de opleiding die zo behoed werd voor al te drastische, al te ondoordachte vernieuwingen. Niet iedereen kon de kritische collega waarderen, maar dat lag aan de betrokkenen zelf. De kritiek was nooit op de man, altijd relevant en bovendien geardeerd met een stevige dosis humor.

De andere leermeester die speciale vermelding behoeft doceerde niet in Nijmegen, maar was ook karakterologisch een heel andere persoon dan Toon Janssen. Dit was Ad van der Woude, gespecialiseerd in de historische demografie en in die hoedanigheid leerde ik hem kennen. Prof. M. Spiertz verzorgde in het vierde en vijfde jaar van onze opleiding een werkcollege (ja, twee jaar lang, de goede oude tijd!) over de Bommelerwaard. Alle aspecten van de geschiedenis van de Nieuwe Tijd kwamen aan bod en Van der Woude trakteerde ons op een gastcollege over het belang en de werkwijzen van de geschiedenis van de bevolkingsontwikkeling. Als je een bepaalde periode wilt begrijpen, zei hij, moet je weten wat de demografische kenmerken waren. Wie ooit iets van mij gelezen heeft of een college heeft gevolgd, weet dat dat gastcollege bepalend is geweest voor mijn verdere wetenschappelijke loopbaan.

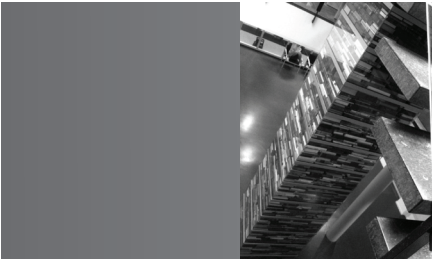
Ik heb meteen na het college de stoute schoenen aangetrokken en ben naar Wageningen getogen om een doctoraal bijvak te volgen bij Van der Woude. Na wat inleidende cursussen en boeken over de demografie mocht ik het archief in om mijn eigen onderzoek te doen. Het handelde over de aantallen gedwongen huwelijken in negentiende eeuw Nederland, met nadruk op de regionale, sociaaleconomische en religieuze verschillen. Van der Woude begeleidde een en ander nadrukkelijk. Het ging dan wel om de inhoudelijke en methodologische aanpak. De taalkundige en stilistische kanten van het project vond hij minder boeiend. Maar goed, daar had Janssen mij al op gewezen.

Van der Woude was een hoogleraar die in zijn manier van omgaan met studenten diametraal verschilde van de Nijmeegse hoogleraren. Aangezien de reis naar Wageningen voor een arme student bezwaarlijk kon zijn, kwam hij geregeld zelf naar Nijmegen. Dan zat hij in mijn studentenkamer, met de poes op schoot, en wees mij op nog een artikel uit een Frans tijdschrift dat ik gemist had.

Ad van der Woude was ook niet bij alle collega's geliefd. Ook hij volgde kritisch wat er gebeurde in de academische wereld en stak zijn mening niet onder stoelen of banken. Waar Toon Janssen de beschaafde academische polemist was, werd Van der Woudes optreden nogal eens getypeerd als dat van een straatvechter. Voor mijn beide leermeesters stond echter als een paal boven

water dat academische kwaliteit, in onderzoek en onderwijs, zaken zijn die ten koste van alles verdedigd moeten worden. Misschien is dat nog wel de voornameste les die ik van hen geleerd heb.

De conclusie zal duidelijk zijn. Onder invloed van Toon Janssen doe ik beter onderzoek, schrijf ik helderder en probeer ik een bestuurder te zijn die luistert naar onderzoekers, docenten en studenten. Ad van der Woude wees mij de weg naar een specialisatie die zich bezighoudt met de kern van het bestaan van historische actoren. Zij zijn maar twee voorbeelden uit de lange rij van mensen die ik dankbaar ben voor mijn vorming, maar wel voorbeeldige voorbeelden.

Boeken Top 5

door **Stefaan Marteel**, docent en onderzoeker aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Naar het einde van mijn universitaire studies toe kocht ik op een dag, in De Slegte in Gent, *Le passé d'une illusion* van François Furet.¹ Het boek, in de woorden van Furet zelf veeleer een 'interpretatief essay', bevatte een analyse van de invloed van het communistische idee onder de intellectuele klasse in Frankrijk sinds de Russische Revolutie. Het lezen van dit boek heeft op twee verschillende manieren mijn horizon als historicus verruimd. In de eerste plaats bracht het mij in contact met de historiografische debatten over de plaats van het fascisme en het communisme in de Europese geschiedenis en hun onderlinge verhouding. Het deed me beseffen dat deze materie aan de Universiteit van Gent vanuit een vrij klassieke sociaalhistorische invalshoek onderwezen werd en dat ook onderzoek op het niveau van politiek denken en politiek discours tot diepere inzichten kon leiden. Maar vooral zette het mij op het spoor van een ouder werk van Furet, *Penser la Révolution Française* (1977).² Ik was eerder geïnteresseerd geraakt in de historiografische debatten over de oorzaken en de betekenis van deze gebeurtenis binnen de Franse en Europese geschiedenis.

Furets collectie van essays, gebundeld in *Penser*, hield een aanval in tegen de in zijn ogen heersende *pensée unique* binnen de historiografie van de Franse Revolutie. Het centrale probleem, aldus Furet, was dat Franse historici zich steeds in grote mate geïdentificeerd hadden met het discours van de Franse revolutionairen, dat wil zeggen met het radicale breukdenken dat tijdens de Revolutie zo dominant was geweest. Door zich nooit afdoende hiervan te distantiëren was men er nooit in geslaagd 'conceptueel' over de gebeurtenis na te denken, waarmee Furet bedoelde, de betekenis van de Franse Revolutie te duiden vanuit een perspectief van continuïteit in plaats van discontinuïteit in het Franse politiek bestel.

Daartoe, aldus Furet, was het in de eerste plaats nodig bepaalde Franse denkers uit de negentiende eeuw te herontdekken, zoals *L'Ancien régime et la Révolution* van Alexis de Tocqueville.³ Daarin waren de structurele processen beschreven in de jaren voorafgaand aan de Revolutie. Enkel door het revolutio-

¹ F. Furet, *Le Passé d'une illusion, essai sur l'idée communiste au 20e siècle* (Paris 1995).

² F. Furet, *Penser la Révolution française* (Paris 1978).

³ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856), J.-P. Mayer ed. (Paris 1967).

nair gebeuren in het verlengde van die processen te plaatsen kon het echte enigma van de Revolutie zich aan de historicus tonen: wat was de historische betekenis van het revolutionair discours in het licht van een onderliggende structurele continuïteit?

In zekere zin draaide Furet daarmee de theorie van Karl Marx om: in plaats van revoluties te begrijpen vanuit het perspectief van grote structurele veranderingen diende men ze juist te begrijpen in functie van structurele continuïteit. Met als gevolg dat politieke gebeurtenissen nooit als een perfecte afspiegeling van sociale processen beschouwd mochten worden, ze moesten 'an sich' serieus genomen worden.

Het werk van Furet maakte deel uit van een brede ontwikkeling in de politieke geschiedschrijving van de jaren zeventig en tachtig, weg van een sociaal-historische invalshoek naar een focus op politieke filosofie, taal, cultuur etc. Voor mijn doctoraal onderzoeksproject over de Belgische Revolutie (1830) was vooral het vernieuwende onderzoek naar de verschillende concepten van 'vrijheid' van belang. Sinds het essay van Isaiah Berlin, *Two concepts of liberty* (1958) is het onderscheid tussen 'positieve' en 'negatieve' vrijheid ook binnen de politieke historiografie een zeer dominant gegeven geweest.⁴ Sinds de vernieuwde interesse voor politiek denken, echter, hebben een toenemend aantal historische en politiektheoretische denkers (het onderscheid is soms wazig) andere classificaties aangebracht. Bekend is de 'herontdekking' van een traditie van 'republikeinse vrijheid' in de vroeg-moderne tijd, voornamelijk in Renaissance Italië (Machiavelli) en het Engeland uit de zeventiende eeuw ten tijde van de burgeroorlog.⁵ Van bijzondere relevantie voor mijn onderzoek waren de studies vanuit dit perspectief van Larry Siedentop en Lucien Jaume naar negentiende-eeuws liberalisme.⁶ Deze auteurs beschreven het bestaan van een Franse postrevolutionaire liberale traditie die afstand nam van het positieve (jacobijnse) vrijheidsconcept van de Franse Revolutie, maar niet herleid kon worden tot het concept van negatieve vrijheid, dat vereenzelvigd werd met de Engelse liberale traditie. De originaliteit van het Franse (en bij uitbreiding continentale) liberale denken in de vroege negentiende eeuw lag in de nadruk op het belang van de ontwikkeling van liberale *zedes* als onderbouw voor democratische politieke structuren. Deze denkers stelden dan ook niet zozeer de vraag waar de macht of soevereiniteit in de samenleving lag, maar in welke mate macht in de samenleving *verspreid* was, via decentralisatie, een actief verenigingsleven, intermediaire instituties etc. Enkel hierdoor kon het centraal stellen

⁴ I. Berlin, 'Two Concepts of Liberty' in: I. Berlin, *Four Essays on Liberty* (Oxford 1969) 118-172.

⁵ Zie bijvoorbeeld: Q. Skinner, *Liberty before liberalism* (Cambridge 1998); M. van Gelderen en Q. Skinner (ed.), *Republicanism: A Shared European Heritage*, 2 vols. (Cambridge 2002).

⁶ L. Jaume, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français* (Paris 1997); L. Siedentop, 'Two Liberal Traditions' in: A. Ryan (ed.), *The Idea of Freedom* (Oxford 1979) 153-174.

van democratisch burgerschap en participatie bij het algemeen belang (positieve vrijheid) verzoend worden met een respect voor burgerlijke rechten en individuele (negatieve) vrijheid.⁷

Mijn studie van bovengenoemde historische literatuur vond natuurlijk grotendeels plaats vanuit een professionele, academische, interesse. Ook daarbuiten ligt mijn interesse echter grotendeels bij politieke geschiedenis. Ik heb sinds enige tijd een grote belangstelling voor de Amerikaanse presidentiële geschiedenis. Doris Kearns Goodwin's vrij recente biografie van Abraham Lincoln, winnaar van de Pulitzer Prize, was één van de meest boeiende werken die ik in recente jaren gelezen heb.⁸ Het boek focust op de politieke carrières van Lincoln en de belangrijkste leden van zijn regering, hun onderlinge relaties, en mengt op een perfecte manier politiek en persoonlijk drama. Een boek dat mij jaren terug op vergelijkbare manier geboeid heeft is de Stalin-biografie *Het Hof van de Rode Tsaar* van Simon Sebag Montefiore.⁹

Als het om romans gaat, waar ik meestal slechts in vakantieperiodes aan toe kom, gaat mijn voorkeur uit naar recente, vaak Engelse of Amerikaanse literatuur. Favoriete auteurs waren eerder Paul Auster en Philip Roth, en in meer recente tijden Jonathan Franzen en Julian Barnes.

⁷ Geheel toevallig had ik jaren eerder het controversiële boek van Larry Siedentop gelezen over wat, vanuit constitutioneel denken, fout loopt met de Europese Unie, en dat Tocqueville's analyse van de Amerikaanse democratie uit de 19de eeuw als model gebruikte: L. Siedentop, *Democracy in Europe* (London 2001).

⁸ D.K. Goodwin, *Team of Rivals: The Political Genius of Abraham Lincoln* (New York 2005).

⁹ S.S. Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (New York 2004).

Alumnus

*In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. De bijdrage voor dit nummer is geschreven door **Sophie Molema** (1944), die in 2004 afstudeerde.*

Mijn naam is Sophie Molema, ik ben in 1944 geboren in Leiderdorp. Als kind was ik al vroeg nieuwsgierig naar de tijd dat ik er zelf nog niet was. Zittend op mijn vaders schoot vroeg ik hem vaak: "Vertel nog eens over vroeger." Het is dus niet zo verwonderlijk dat ik later een studie Geschiedenis ben gaan volgen. Eenmaal volwassen, ging ik mij onder andere interesseren voor de lijnen die vanuit het verleden naar het heden voeren. Zo is stamboomonderzoek nog steeds een grote hobby van mij. Het duurde echter nog lang voordat ik mij als student Geschiedenis aan een universiteit kon inschrijven.

Na het behalen van het MULO-diploma kreeg ik een baan als administratief medewerkster bij een notariskantoor in Leiden. Eenmaal getrouwd ben ik door de werkzaamheden van mijn echtgenoot meerdere malen verhuisd, zowel in het binnen- als in het buitenland. Na elke verhuizing keek ik in mijn nieuwe woonplaats welke mogelijkheden zich aandienen. Die waren heel divers. Het ging onder andere om een coördinerende functie bij de kinderdiensten van de kerkgemeenschap waar ik lid van ben, een baan als verkoop-assistente bij een standbouwbedrijf en redactielid van verschillende lokale uitgaven.

In 1991 verhuisden we naar Nijmegen, waar we nog steeds wonen. Ik begon in 1991 met een HBO- opleiding Educatie en Cultuur aan de Hogeschool Gelderland. Na afronding van deze studie volgde ik enkele jaren de opleiding Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit en behaalde daar de propedeuse en enkele certificaten van het doctoraalprogramma. In 2000 liet ik me inschrijven als student Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar ik in 2004 afstudeerde.

Je kunt zeggen dat ik een late roeping heb. Het lag niet voor de hand na mijn studie een carrière op te bouwen. Niettemin kan ik de verzamelde kennis van de gevolgde studies, vooral die van de geschiedenisopleiding, goed gebruiken. Het onderwerp van mijn doctoraalscriptie gaf mij de gelegenheid een boekje samen te stellen op verzoek van Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Rood en jood*, een bundeling van brieven die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Kamp Westerbork zijn geschreven door de daar geïnterneerde Duits joodse communist Werner Stertzenbach. Verschillende malen ben ik uitgenodigd door een antifascistische beweging uit Düsseldorf, om de leden tijdens een rondgang op het terrein van Herinneringscentrum Kamp Westerbork te vertellen over het leven van Werner Stertzenbach gedurende zijn verblijf in dit kamp.

Gedurende enkele jaren ben ik als medewerkster van het Leiderdorps Museum op verschillende manieren bezig geweest met de geschiedenis van

Leiderdorp. In het kader van Oral History deed ik interviews met oudere Leiderdorpers. Door het vertellen van hun levensverhaal legden zij tevens een deel van de Leiderdorpse nieuwste geschiedenis bloot. Daarnaast stelde ik voor het museum een boekje samen, *De kronieken van Hans Boot*, een bundeling van artikelen over Leiderdorp in het midden van de negentiende eeuw. Verder schreef ik als museummedewerkster stukjes over de geschiedenis van Leiderdorp in het Leiderdorps Weekblad. Op 1 januari 2013 stop ik met mijn activiteiten in het Leiderdorps Museum. Ik woon nu 21 jaar in Nijmegen en het wordt tijd dat ik mij op de een of andere manier intensiever met de Nijmeegse geschiedenis bezig ga houden.

Op mijn studietijd aan de universiteit in Nijmegen kijk ik met plezier terug. Het gaf mij een gevoel van thuiskomen wanneer ik in de collegebanken zat of door de gangen van een der gebouwen liep. Hoewel ik als oudere student nauwelijks deel nam aan het sociale aspect van het studentenleven en alle nevenactiviteiten, voelde ik mij niet buitengesloten. De relatie met studenten van jongere generaties was goed. Ik heb mij geen moment een vreemde eend in de bijt gevoeld. Er was een sfeer van acceptatie, waar een gezamenlijke interesse voor alles wat met geschiedenis te maken had, de boventoon voerde.

Een van de colleges gedurende het tweede studiejaar werd gegeven door cultuurhistoricus professor Ton van de Sande. In de cultuurgeschiedenis - ook wel eens geschiedenis in al haar aspecten genoemd - kom je dicht bij het menselijk handelen en de gevolgen daarvan, zowel voor de mens als individu als voor de mens als onderdeel van de samenleving. In dat college doceerde professor Van de Sande niet, maar hij vertelde verhalen over mensen met belangrijke functies in de Nederlandse geschiedenis, waarbij ook de persoonlijke trekken van deze mensen aan de orde kwamen. Door de wijze van vertellen werd je als toehorend student meegezogen naar de plek waar het verhaal zich afspeelde. Aantekeningen maken was nauwelijks nodig, want je nam het verhaal mee naar huis. Deze manier van benadering van de geschiedenis spreekt mij bijzonder aan. Geschiedenis krijgt zo een menselijk gezicht. Wat is geschiedenis anders, dan een reactie op een actie van menselijk denken en handelen?

In mijn eindschriftje speelt de wisselwerking tussen het 'grote' gebeuren en de individuele menselijke tragiek een belangrijke rol. Ik beschreef de lotgevalen van de Duitse jood en communist Werner Stertzenbach tussen 1909 en 1945. Achter zijn levensbeschrijving staat het decor van turbulente politieke maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland en in Nederland. De vraag is hierbij wat de invloed is van deze ontwikkelingen op zijn persoonlijk leven. Vóór 26 november 2012 zal Uitgeverij De Duivelsberg, gevestigd te Nijmegen, de inhoud van de scriptie als boek uitgeven onder de naam *Beroep: gevangene*.

In de Tweede Wereldoorlog hebben de inwoners van Nijmegen aan den lijve de gruwelen van oorlog voeren ondervonden. Ook nu lijken bij mensen van de huidige generatie de wonden nog zichtbaar. Vanuit deze achtergrond zou met name de Nijmeegse historicus aandacht kunnen schenken aan wat oorlog doet met mensen.

Uit de Ivoren Toren informeert de *Ex Tempore*-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van *Geschiedenis*, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien nieuwe medewerkers de gelegenheid om zichzelf of hun onderzoeksproject voor te stellen.

September 2012 tot december 2012

Op 14 september organiseerde het Centrum van Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen de Montesquieu-dag. Als locatie was gekozen voor de Burgerzaal van het Nijmeegse Stadhuis. Sprekers waren **Joris Oddens** (RU), Mira Scholten (Montesquieu Instituut Maastricht), Lucie Spanihelova (Universiteit Leiden), Bert van den Braak (PDC Den Haag), en Edwin van Rooyen (documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen).

Jan Kuijs was medeorganisator van het 'Tenth Symposium on Memoria Research' op 14 september te Arnhem. Ook hield hij hier een voordracht over 'Secular canons in the Low Countries and their Salvation'. Op 30 september sprak hij tijdens de presentatie van een boek over het kapittel van Oldenzaal in de Antoniuskerk te Oldenzaal over 'Het kapittel van Oldenzaal: een Twents-Utrechtse connectie'.

Paul Rotering verbleef van 29 september tot en met 28 oktober aan het Centre for Population Studies, Umeå, Zweden als guest researcher, waar hij ook het seminar verzorgde rond het onderwerp 'Family influences on reproductive behaviour'.

In Zweden vond eveneens van 3 tot 5 oktober de mid-term conferentie 'Ageing in the light of crises: Economic crisis, demographic change, and the search for meaning' plaats, georganiseerd door Research Network on Ageing in Europe. Promovendus ESDG **Robin Satter** gaf een lezing over *The future of the Dutch state pension age. Present policy in the light of ideas from the 1950*.

Op woensdag 10 oktober vond in de Oude Zaal van de Tweede Kamer het symposium 'Nederlandse democratie: quo vadis?' plaats. Sprekers waren: prof. dr. **Remieg Aerts**, prof. mr. **Klaas de Vries**, prof. dr. Jouke de Vries en prof. mr. Marc Chavannes. Het symposium was georganiseerd ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. Klaas de Vries als bijzonder hoogleraar 'Cultuur en praktijk van het Nederlandse parlement'. Tijdens het symposium werd ook stilgestaan bij het eerste lustrum van de Nijmeegse Master Politiek & Parlement. Bijdragen van de sprekers zijn te vinden op de webpagina van het CPG: <http://www.ru.nl/cpg/nieuws/nieuwsoverzicht/@869511/lezingen-symposium/>

Robin Satter speelde een rol in de organisatie van het congres voor jonge wetenschappers Moving Humanities 2012. Dit congres vond plaats op 18 oktober in samenwerking met de Graduate School for the Humanities (RU).

Op 2 november 2012 hield **Paul Roterling** de presentatie 'Can family systems explain regional disparities in European fertility levels around 1900?' op de Social Science History Association Conference te Vancouver, Canada.

Op vrijdagmiddag 2 november organiseerden de masteropleidingen Geschiedenis, Kunst- en Cultuurwetenschap en Letterkunde gezamenlijk een vervolg op de succesvolle Geschiedenisbeurs van oktober 2011. Het doel van de Beurs was studenten in contact te brengen met medewerkers van commerciële, non-profit en overheidsorganisaties uit het brede beroepenveld van cultuur, literatuur en geschiedenis.

Op 20 november organiseerde het CPG, ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. **J.Th.J. van den Berg** en prof. mr. **C.A.J.M. Kortmann** als leden van de Wetenschappelijke Raad voor het CPG, het symposium 'Het Tweede Kameralid en de Grondwet' in Den Haag. Bijdragen werden verzorgd door prof. mr. **P.P.T. Bovend'Eert**, hoogleraar Staatsrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen, mr. G.A. van der Steur, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de VVD-fractie en dr. B.H. van den Braak, parlementair historicus verbonden aan het Parlementair Documentatie Centrum (Universiteit Leiden). Aansluitend werd het eerste exemplaar van het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2012 gepresenteerd.

Op 22 november hield **Erika Manders** de 11e Van Gelderlezing in het Geldmuseum te Utrecht. In deze lezing werd de omarming van het Christendom door Constantijn de Grote in historisch perspectief geplaatst. De manier waarop de Romeinse keizers zich associeerden met het goddelijke op hun munten in de eeuw voordat Constantijn aan de macht kwam, stond centraal.

Op initiatief van **Jordy Geerlings** werd **James Block**, associate professor of political theory aan de DePaul University, uitgenodigd. Op maandag 26 november hield hij een lezing over The American Political Experiment in het kader van het Soeterbeeck Programma. Op 27 november gaf hij een masterclass over de Amerikaanse verkiezingen voor de studenten van het Interdisciplinair Honoursprogramma. De masterclass werd voorafgegaan door een introduceerend college over Block, gegeven door de initiatiefnemer.

In het kader van haar promotieonderzoek gaf **Liesbeth Claes** de lezing 'Imperial Coins reflecting the Transgressive Roles of the Imperial Women: four case studies' op één van de Work-in-progress woensdagen, georganiseerd door het seminar Grieks-Romeinse Oudheid aan de faculteit Filosofie en Letteren van de Universiteit van Luik.

Remieg Aerts en **Wim van Meurs** organiseerden op 14 december samen met Hanco Jürgens van het Duitsland Instituut Amsterdam een ééndaagse workshop over 'new political history' en de geschiedenis van de Europese integratie. Naast bekende internationale experts als Ann-Christina Knudsen (Universiteit Arhus) en Emma de Angelis (Londen) stelde ook **Koen van Zon** (RU Nijmegen) zijn promotieproject voor.

Het Montesquieu Instituut (MI) organiseerde op 17 december het symposium: 'Het nieuwe formeren en verder...' in Den Haag. Kabinet-Rutte

II is het resultaat van het 'nieuwe formeren'; een formatieproces dat slechts 47 dagen heeft geduurd en twee partijen op grote afstand van elkaar bijeen bracht. Hoe bevalt deze nieuwe stijl van formeren? Wat zijn de voor- en nadelen van een tweepartijencoalitie? Wat is te zeggen over het regeerakkoord, resultaat van een proces van 'positieve uitruil'? Wat staat er tussen de regels en hoe ziet de nieuwe politieke agenda eruit? Komt Nederland met het nieuwe regeerakkoord eindelijk achter de dijken vandaan en gaat zij de crisis voorbij? Deze vragen stonden centraal tijdens een symposium dat de partnerinstituten binnen het MI organiseren. Bijdragen kwamen van **Carla van Baalen** (parlementaire geschiedenis, CPG), Aalt-Willem Heringa (MI Maastricht) en Gerrit Voerman (DNPP).

Marit Monteiro is tot NIAS Fellow gepromoveerd tot 1 juli 2013. NIAS staat voor Netherlands Institute for Advanced Studies in the Humanities and Social Sciences en is gevestigd in Wassenaar. Als NIAS fellow zal zij zich buigen over het volgende project 'Dealing with an Uneasy Legacy: Historical Research on Sexual Abuse of Minors by Core Members of the Roman Catholic Church in the Netherlands (1945-2010)'. Voor meer info over het project zie: <http://www.nias.knaw.nl/Pages/NIA/33/799.bGFuZz1FTkc.htmlbGFuZz1FTkc.html>

Jan Kuijs was met Ingrid D. Jacobs eindredacteur van het negende deel van het Biografisch Woordenboek Gelderland (Hilversum 2012). Dit deel bevat 47 biografieën van personen uit de Gelderse geschiedenis vanaf de middeleeuwen tot en met de twintigste eeuw.

In samenwerking met Koen Matthijs (KU Leuven) komt de bundel *Leren van Historische Levenslopen*. Jaarboek 2012 van **Jan Kok** en **Hilde Bras** uit. Dit jaarboek bundelt levensgeschiedenissen vanaf de 18e eeuw van onder meer migranten, prostituees en weggevoerde Joden. De bundel wordt uitgegeven door ACCO.

Stel je voor...

Floris Sonneveld

In februari 2012 werd ik officieel historicus. Dat nieuws stemde me zowel euforisch als ironisch. Eind 2007 was ik aan de UvA afgestudeerd in de filosofie; in de vier jaar daarna zat ik me te vervelen in een kantoorbaan bij een Europese koepelorganisatie van kunstacademies, stelde drie boeken samen over het kunstonderwijs die ik anders zelf ook niet gelezen had, bracht het *artistic research* in Europa in kaart, tekende karikaturen en cartoons, schreef over avantgarde-muziek en interdisciplinaire kunstvormen, grasduinde wat in de conceptuele kunst en schreef ongeveer 14 eerdere onderzoeksvoorstellen die allemaal werden afgewezen. En nu werd ik dus promovendus bij cultuurgeschiedenis in Nijmegen. Incipit vita nova.

Mijn onderzoek, met de pompeuze titel *How the Humanities turned scientific: Ideals and practices of scholarship between Enlightenment and Romanticism*, gaat over hoe de geschiedschrijving, de filologie en de linguïstiek in de periode 1750-1850 veranderden en “verwetenschappelijkten”, en in hoeverre die ontwikkeling een wetenschappelijke revolutie kan heten. Daarbij kijk ik naar verschuivende disciplinaire scheidslijnen, andere omgang met (nieuw) bronmateriaal, manieren waarop geleerden zichzelf presenteren en elkaar bekritisieren, en veranderende stijlen van redeneren. Kort samengevat beschrijf ik hoe geleerden in wetenschappers veranderden.

Eigenlijk was het niet zo’n grote stap. In wezen zet ik het onderzoek voort dat ik in 2005 al was begonnen met een paper over Kant’s *Kritik der Urteilskraft* en het Bildungsideaal, alleen dan op historische basis. Al tijdens mijn studie was ik in toenemende mate teleurgesteld geraakt over het gebrek aan feitelijke onderbouwing in de filosofie, en me steeds meer gaan bezighouden met problemen in de geschiedschrijving en de linguïstiek; en toen kwamen in 2008 en 2010 de conferenties over *The Making of the Humanities*. De vragen die me toen en nu bezighielden, zijn nog steeds hoofdzakelijk filosofisch: Hoe wetenschappelijk zijn de geesteswetenschappen nu eigenlijk? Hoe werken processen van conceptuele verschuiving? In hoeverre zijn onze noties van taal, cultuur en geschiedenis wetenschappelijke constructen? Wat is de rol van idealen in het redeneren?

En hoe is dat nou, als Amsterdammer in Nijmegen? Goed, zolang ik er niet hoeft te wonen. In Amsterdam kende ik alles en iedereen nu wel, maar omdat mijn copromotor aan de UvA zit ben ik daar wel gastonderzoeker en kan zodoende een pendelend bestaan leiden tussen beide steden, met regelmatige tussenstops in Utrecht voor de activiteiten van het Descartes Instituut. En als ik nog eens een stukje moet schrijven over interdisciplinaire kunstvormen, of voor *Ex Tempore*, dan doe ik dat gewoon in de trein.

Fotograaf: Marina Meijer

Jordy Geerlings

Dat ik in 2006 geschiedenis ben gaan studeren in Nijmegen is het resultaat geweest van een aantal zeer contingente ontwikkelingen, want geschiedenis was geenszins het enige vak dat mij op de middelbare school interesseerde. Filosofie, rechten, politicologie en nog een aantal talen waren namelijk sterke concurrenten. Gelukkig bood een meeloopdag in Nijmegen de motivatie om definitief voor geschiedenis te kiezen - tot vreugde van mijn grootmoeder, die wijs genoeg waarschuwde dat ik met filosofie vragen zou najagen waarop geen antwoorden bestaan.

Toch bleven filosofie en geschiedenis mij in gelijke mate interesseren. Dat bleek weinig problematisch omdat ik in de ideeëngeschiedenis van de Verlichting een onderwerp had gevonden dat beide passies combineerde. Van dat globale onderwerp ben ik vervolgens ook niet meer afgeweken. Een belangrijke factor hierin was Inger Leemans, die toen nog universitair docent was in Nijmegen. Zij moedigde me bovendien aan te gaan studeren aan de zeer inspirerende afdeling geschiedenis van UCLA. Daarnaast heb ik het voorrecht gehad onderzoeksassistent te worden in Nijmegen en vervolgens in Utrecht, waar ik heb gewerkt aan een project over de 18e eeuwse uitgever Jean Frederic Bernard.

Na mijn afstuderen ben ik werkzaam geweest als studieadviseur en werkgroepdocent, hetgeen mij in staat stelde om samen met Marit Monteiro en Joost Rosendaal het prachtige onderzoeksproject te ontwikkelen dat ik nu als promovendus uitvoer. In het kader hiervan onderzoek ik de rol van katholieken in de genootschappen en vrijmetselaarsloges van de Republiek tussen 1750 en 1800.

Raphael Hunsucker

Hoe Rome een Amsterdammer in Nijmegen bracht

Hoewel ik me al heel erg thuis voel op de RU ben ik hier toch relatief nieuw, dus ik ga gaarne in op het aanbod van de redactie om me even voor te stellen. Sinds april 2012 werk ik als promovendus bij Oude Geschiedenis en onderzoek ik de 'herinneringstopografieën' van de stichters van Rome in de tijd van Augustus en de late oudheid. Aan mijn komst naar Nijmegen gingen evenwel de nodige omzwervingen vooraf en het is misschien leuk daar iets over te zeggen.

Van huis uit ben ik – net als meerdere Nijmeegse oud-historici – geen historicus maar classicus. Mijn studie Klassieke Talen aan de UvA was erg talig en filologisch. Prachtig, maar ik wilde meer weten van de wereld achter die antieke teksten. Om mijn honger naar de realia te stillen ging ik – volgens goed gebruik – zo vaak mogelijk naar Italië. Als uitwisselingsstudent in Bologna maakte ik

kennis met de exuberante Italiaanse academische traditie (toch nog een soort alomvattende Altertumswissenschaft) en telkens wanneer ik naar Rome ging, keerde ik vol nieuwe ideeën terug. De cultuurgeschiedenis van Italië (en de “Roomsche Schoonheid”) liet me niet meer los.

Na mijn BA Klassieken in Amsterdam wilde ik dan ook iets anders. Tijdens een cursus van Sible de Blaauw op het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome maakte ik kennis met het mij onbekende, maar fascinerende Rome van de middeleeuwen – en met de expertise op dat gebied in het voor mij toen nog onbekende, maar evenzeer fascinerende Nijmegen. Toen de RU met een master Roma Aeterna op de proppen kwam was de keuze rap gemaakt. Wilde buitenlandplannen moesten genadeloos wijken voor de sympathieke Heyendaalse zandvlakte.

Voor mijn scriptie kon ik opnieuw terecht op het KNIR. Dat onderzoek (over de augusteïsche Palatijn als Erinnerungsraum van de stichting van Rome) bleek leuke resultaten op te leveren. Toen de Onderzoeksschool voor Klassieke Oudheid Studies (OIKOS) enkele promotieplaatsen kon financieren waren Olivier, Nathalie en Sible zo aardig om een Amsterdammer uit te nodigen daar namens de RU op te solliciteren. Een vrij hectisch jaar volgde: naast een promotievoorstel moest ik ook nog mijn MA Klassieken aan de UvA afmaken. Gelukkig mocht ik ook drie maanden (sorry, daar gaan we weer) in Rome doorbrengen.

Geliefde docenten werden gewaardeerde collega's en ik voel me bevoorrecht dat ik in hun midden onderzoek mag verrichten naar die grenzeloos interessante Eeuwige Stad, die nergens in Nederland zo uitbundig en veelzijdig wordt bestudeerd als hier.

Hans Kienhorst en Jan Kuys (red.), *Verborgen leven. Arnhemse mystiek in de zestiende eeuw* (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers 2011) 160 blz.

Wie vaker in Arnhem komt, is vast wel eens voorbij de Waalse kerk gelopen. In de vijftiende en zestiende eeuw was deze kerk het middelpunt van een groot kloostercomplex, bewoond door de Agnieten, zo genoemd naar hun schutspatroon, de heilige Romeinse martelares Agnes. De bundel *Verborgen Leven*, samengesteld onder de redactie van twee medewerkers van de Radboud Universiteit, 'opent de deur naar het innerlijke leven' van de religieuze vrouwen uit het Arnhemse Agnietenklooster, dat 'een toonaangevend centrum van laatmiddeleeuwse mystieke spiritualiteit' wordt genoemd.

Na een algemene inleiding over het Arnhemse katholieke leven in de zestiende eeuw door Jan Kuys, concentreert Hans Kienhorst zich op de geschiedenis van de Arnhemse zusters Agnieten. Het kloosterarchief is verloren gegaan, maar de geschiedenis van de religieuze gemeenschap is deels te reconstrueren aan de hand van documenten die in andere instellingen bewaard zijn gebleven. Ook de kroniek van een Arnhemse prior bevat waardevolle informatie over het klooster. We hebben nauwelijks bronnen van de vrouwen zelf waarin zij over hun dagelijks leven vertellen, maar toch kunnen we ons wel een idee vormen van het soort leven dat deze vrouwen, vooral afkomstig van de adel en de goedgeburgerij, achter de kloostermuren leidden. Zo reconstrueert Els de Paermentier in haar bijdrage het leven van de zusters aan de hand van een normatieve bron, de Windesheimse constituties voor monialen. Kees Schepers gebruikt in zijn bijdrage een unieke collectie van 162 mystieke preken, overgeleverd in handschrift 133 H 13 van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, om het mystieke leven van de zusters te verhelderen. De preken zijn doordrenkt van het mystieke geloof dat God kan worden ervaren, enkel door alle gevoelens van egocentrisme, lust en liefde voor wereldse zaken op te geven. Op deze manier, als men 'rein van hart' was geworden, kon men de gangbare tijd- en ruimtebeleving ontstijgen en een ervaring van de eeuwigheid bereiken, waarin een ontmoeting met God mogelijk was. Het leven binnen de kloostermuren met zijn liturgische ritme was hierop afgestemd.

Als men de retoriek van protestantse hervormers moet geloven, kenmerkte het laatmiddeleeuwse religieuze leven zich door decadentie en verval. Er waren echter ook binnen de roomse kerk hervormings- en vernieuwingsbewe-

gingen die een strenger religieus leven nastreefden, zoals de Moderne Devoten en de Observanten binnen de traditionele religieuze orden. De bundel laat zien dat ook de Arnhemse Agnieten in de vijftiende eeuw onder invloed van deze vernieuwers van het religieuze leven kwamen. Eerst leefden zij als zusters van het Gemene Leven, maar in 1459 adopteerden ze de Regel van Augustinus, waarbij de zusters ook de kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid behoorden af te leggen en een striktere vorm van clausuur aannamen. De geestelijke zorg van de zusters kwam in handen van Augustijnse koorheren die waren aangesloten bij de hervormingsgezinde Congregatie van Windesheim. De overgebleven mystieke handschriften vormen een tastbaar bewijs dat ook in de zestiende eeuw het religieuze leven van de Arnhemse Agnieten nog niet door decadentie was overwoekerd.

Toen Arnhem zich in 1579 aansloot bij de protestantse Reformatie, kwam er geen abrupt einde aan het katholieke leven in de stad. De gebruikelijke methode was om de monastieke gemeenschap langzaam te laten uitsterven: de zusters werden niet verjaagd, maar er mochten geen nieuwe leden toetreden. Kienhorst toont in zijn bijdrage dat de zusters, toen nog zo'n honderd in aantal, volharden in hun traditionele geloof, ondanks opgelegde maatregelen om de zusters te 'protestantiseren'. De toenmalige priorin Geertruida van Arnhem beklaagt zich in een brief uit 1597 dat hen een deel van de boeken was afgenomen en dat de altaren waren stukgeslagen. Vooral het eerste bezoek van de protestanten was heftig geweest: 'woeste mensen op ladders' hadden alles stukgeslagen in de kerk. Echter, op 'miraculeuze wijze' konden de zusters de voornaamste boeken en relikwieën verstoppen op een zoldertje. In 1634, toen de gemeenschap met nog maar vier Agnieten bijna was uitgestorven, besloot de Arnhemse magistraat om de kloostergebouwen een nieuwe bestemming te geven. De laatste zusters schonken de overgebleven bezittingen, waaronder een aantal manuscripten, aan de Windesheimse priorij van Gaesdonck (bij Goch).

Er zijn zeventien handschriften bekend uit het voormalige Agnietenklooster. We weten niets over gedrukte boeken uit het klooster. Kienhorst bespreekt de zestien Middelnederlandse handschriften – het enige handschrift in het Latijn blijft onbesproken. Helaas is er nog te weinig onderzoek gedaan om te kunnen vaststellen welke onderdelen van het productieproces van de manuscripten in het Agnietenklooster zijn uitgevoerd. De zusters kopieerden zelf handschriften voor in hun kloosterbibliotheek, maar het blijft onduidelijk of de zusters de vertalingen of illuminaties hebben gemaakt of de folia hebben gebonden. De enige bij naam bekende kopiïste is Alberta Middachten. Zij fungeerde tevens als 'boekbewaarster' in het klooster. Markus Polzer gaat nader in op de geschiedenis van één van de manuscripten, dat nu bewaard wordt in Berlijn en een vertaling bevat van Johannes Taulers *Von eyem waren Evangelischen leben* en Geertruid van Helfta's *Legatus Divinae Pietatis*.

De bundel bevat 36 kleurenafbeeldingen, voornamelijk van handschriften uit de voormalige kloosterbibliotheek. Zo was het in de bijdrage van Schepers bestudeerde prekenhandschrift gedecoreerd met Bijbelse scenes, onder andere Jezus in de Hof van Olijven, Maria met het Christuskind en de verrijzenis van

Christus. Ook de patroonheilige Sint-Agnes is afgebeeld in een gehistorieerde initiaal van de preek voor haar feestdag. Verder zijn er afbeeldingen opgenomen die informatie verschaffen over de architectuur van het voormalige Sint-Agnesklooster, zoals oude stadsplattegronden en schilderijen. Aan de hand van deze bronnen zijn er reconstructietekeningen van het klooster gemaakt door een plaatselijk architectenbureau, zodat wij ons een voorstelling kunnen maken van de dimensies van het voormalige klooster.

Al met al is dit een toegankelijke bundel voor de lezer die zich een beter beeld wil vormen over het leven van religieuze vrouwen in de periode vlak voor en na de godsdiensttwisten van de zestiende eeuw. De bijdragen zijn divers en belichten zowel het geestelijke leven van de Agnieten, als de historische en materiële context waarin zij leefden. Door de adequate beschrijving van zowel de handschriften van, als de archivalia over, het voormalige Agnietenklooster biedt de bundel ook aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Anne Huijbers (1983) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Groningen en volgde een MA in Medieval Studies aan de Universiteit van Leeds. Aan de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis van de RU doet ze promotieonderzoek naar de Dominicaanse ordegeshiedschrijving van de vijftiende eeuw.

N. de Haan en S. Mols (red.), *Cultuurgeschiedenis van de oudheid* (uitgeverij WBOOKS, 2011) 432 blz.

De faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit Nederland stelde Nathalie de Haan en Stephan Mols voor een bijzondere taak: het maken van een boek over de cultuurgeschiedenis van de antieke wereld dat als leermiddel voor de studenten van de Open Universiteit kan dienen. Het resultaat is veel meer dan dat. *Cultuurgeschiedenis van de oudheid* is een rijk geïllustreerde uitgave van helder geschreven en doordachte hoofdstukken die zowel op zichzelf als in samenhang met elkaar een aanvulling zijn op de reeds bestaande literatuur over de antieke wereld. Een boek dat, in tegenstelling tot sommige studieboeken uit dit vakgebied, voor elke geïnteresseerde lezer toegankelijk is en de onderwerpen op een levendige manier weet te vatten. De auteurs hebben er bovendien niet voor teruggedeeind om het nu gaande wetenschappelijk debat aan te halen in verschillende hoofdstukken. Op deze manier hebben zij bereikt dat de lezer met een kritisch oog naar de besproken onderwerpen kijkt en niet alles zomaar voor waar aanneemt.

Wat het boek uniek maakt, is de keuze voor een thematische indeling van de klassieke cultuur. Elk thema, van filosofie en literatuur tot staatsinstellingen en handel, wordt besproken in twee delen, waarbij een meer algemeen hoofdstuk over een bepaald thema wordt voorafgegaan door een stadsgezicht dat dit thema illustreert. De auteurs beogen op deze manier de leefwereld en het wereldbeeld van de antieke mens op te roepen. In veel gevallen zorgen de beeldend beschreven stadsgezichten er ook werkelijk voor dat je in de betreffen- de stad waant en de besproken gebouwen en plaatsen aanschouwt, terwijl de

meer algemene hoofdstukken er vervolgens voor zorgen dat je ook daadwerkelijk begrijpt wat zich in die gebouwen en op die plaatsen heeft afgespeeld.

Naast de verrassende thematische indeling hebben de makers van *Cultuurgeschiedenis van de oudheid* er ook naar gestreefd niet alleen de geijkte steden Athene en Rome te kiezen ter illustratie van de door hen belichte culturele thema's. De aandacht voor steden als Milete, Alexandrië, Nijmegen en Ravenna geeft een frisse kijk op de antieke wereld en het grote belang daarin van meer of minder perifere steden. Uiteraard komen Athene en Rome ook aan bod, zowel in te verwachte als in meer verrassende contexten. De stadsontwikkeling van Rome in de zesde eeuw v.Chr. is bij weinig mensen bekend, evenals het nog immer grote, voornamelijk culturele belang van Athene in de tweede eeuw n.Chr., als de Romeinse Keizertijd al in volle bloei is. Op deze manier bieden zelfs de bekende steden nieuwe inblikjes in de antieke leefwereld.

Cultuurgeschiedenis van de oudheid telt tweeëntwintig auteurs en velen van hen hebben meer dan één bijdrage geleverd door in samenstellingen van twee, soms zelfs drie personen een hoofdstuk te schrijven. Hoewel dit onvermijdelijk tot verschillende schrijfstijlen zou moeten leiden, is dit doorgaans niet te merken. De uitzondering hierop is te vinden in de annotatie. Veel van de historici onder de auteurs verwijzen regelmatig naar moderne wetenschappelijke literatuur, terwijl de meeste classici en archeologen het veelal laten bij begripsuitleg en verwijzingen naar antieke auteurs. Achterin het boek bevindt zich wel per hoofdstuk een literatuurlijst, die telkens een beknopte leeslijst geeft met over het algemeen zeer recente titels. Op deze manier zijn ook de hoofdstukken zonder verwijzingen naar moderne literatuur verankerd in het hedendaagse wetenschappelijke veld.

De door de makers gekozen culturele thema's geven het boek een grove tweedeling: hoofdstukken die handelen over een stad *an sich* en de bijbehorende maatschappelijke thema's enerzijds en de hoofdstukken die spreken over de 'hogere' cultuur van de antieke wereld anderzijds. De opbouw en het uiterlijk van antieke steden komen nadrukkelijk aan bod in bijvoorbeeld de stadsgezichten van Romeins Nijmegen (Kemmers & Polak) en Constantinopel (Van Poppel), aangevuld met een meer algemeen kader over de antieke architectuur in een afzonderlijk hoofdstuk (De Haan & Mols). De mediterrane leefwereld op zichzelf wordt zowel op macroniveau (De Haan & Stek) als op microniveau (Foubert & De Kleijn) besproken, met aandacht voor de 'verbindbaarheid' van gebieden, het verband tussen urbane en rurale contexten en sociale mobiliteit. Grote thema's als politiek (De Ligt; Blok; Manders, Mennen en Van Wees), economie (Flohr) en religie (Slootjes; Naerebout & Hekster; Verhoeven) worden niet geschuwd. Door deze complexe thema's te spreiden over meerdere hoofdstukken worden ze tastbaar en inzichtelijk gemaakt. Sommige hoofdstukken verwijzen expliciet naar de 'hogere' cultuur van de antieke wereld, zoals die over filosofie (Tieleman) en literatuur (Lardinois & Van der Poel). De auteurs maken echter eens te meer duidelijk dat beide cultuuruitingen een belangrijke bijdrage leverden aan het antieke leven en er daarom niet los van stonden, ook al worden ze vaak uitsluitend aan de kleine kringen van de elite gekoppeld

en maken zij geen (of slechts een klein) deel uit van het leven van de ‘gewone’ mens. Ter afsluiting van het boek besteden enkele auteurs aandacht aan het voortleven van de oudheid in onze hedendaagse leefwereld (De Haan, Moormann & Van der Poel). De interesse voor de klassieken is groter dan ooit, zo stellen zij haast ten overvloede, want de reeds gelezen vierentwintig hoofdstukken hebben de lezer allang duidelijk gemaakt waarom de interesse voor de antieke wereld zo groot is en blijft.

Cultuurgeschiedenis van de oudheid draagt zelf een behoorlijk steentje bij aan het levendig en boeiend houden van deze materie, niet in de laatste plaats door het presenteren van zeer veel haarscherpe foto’s. Een van de weinige dingen die dit boek nog beter zou maken is een Engelse versie, zodat ook niet-Nederlands-talige lezers kunnen profiteren van alle hier bij elkaar gebrachte kennis over de cultuurgeschiedenis van de oudheid.

Suzanne van de Liefvoort is promovendus Klassieke Archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar onderzoek gaat over het vermeende verschil in waardering tussen authentieke en niet-authentieke Romeinse huisdecoratie.

**GSV Excalibur
Ex Tempore**

**Congres
Het Menselijk
Lichaam**

**30 januari
10.00-16.00
€5,- (niet-leden €7,50)
Hippocrateszaal
Geert Grooteplein 10**

EXTEMPORE

**Met Geertje Mak, Laszlo Muntean,
Jan Willem Brouwer, Fenneke Sysling,
Saskia Bultman, Karine van 't Land
en Nynke van den Boomen**

In de volgende Ex Tempore:

Het Koninklijk Huis

(Advertentie)

Fen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**